

IV. A műfaji változat utja Közép-Európa keleti felén
/kitekintés/

A kétoldali összevetés tanulságai természetesen nem elegendők regionális jellegzetességek megfogalmazásához. Szándékunkban állt ezért főként az un. családregegy rokonait a többi kelet-középeurópai irodalomban is. Eleinte csupán arra gondoltunk, egy-egy poétikai vagy szemléleti jelenséghez keresünk párhuzamos példát a lengyel és magyar irodalomhoz hasonló hagyományú európai irodalmakból, később azonban egyre nyilvánvalóbb lett, hogy igazából a műfaji változat lengyel és magyar utját csak akkor érthetjük, ha látjuk, milyen utat rajzol ki műfaji változatunk a térség irodalmaiban.

Értekezésünk befejező fejezetének a Kitekintés alcímet adtuk. Nyilvánvalóan nem vállalkozhatunk arra, hogy Közép-Európa, illetőleg Keletközép-Európa valamennyi irodalmában végigkísérjük a családregegy utját. Kitekintést szeretnénk nyújtani elsősorban, a legfontosabb analógiákat és párhuzamokat érzékeltetve. Itt jegyezzük meg: főfogásunk szerint elsősorban Közép-Európa keleti felének irodalmi alkotnak közös régiót. Kitekintésünk nem kívánja teljes mélységben vagy szélességben föltárni a műfaji változat történetét régióinkban. Emlékeztetnünk kell a vállalkozás akadályaira, nehézségeire, a terjedelmi korlátokra. Le kell szögezni azt is: szinte minden apriorisztikusan kijelölt régióhatár valamennyire eleve pontatlan. A bevezető fejezetben utaltunk már rá: sokféle az elhatárolás alapja /politikai, történelmi, gazda-

sági, kulturális/, e a régióhatárokat nem tekinthetjük állandónak, illetőleg különböző jelenségek más-más szeletet határolnak el. A regény műfaját tekintve szerintünk föltételezhető a XIX.század második felétől egy sajátos jegyekkel bíró keletközép-európai sáv, hozzávetőlegesen a német és az orosz irodalom között. Hozzávetőlegesen a következő nemzeti irodalmakkal kell számolnunk: lengyel, cseh, szlovák, magyar, szerb, horvát, román. A társadalmi szerkezet, a polgárosodás mértéke, illetőleg az epikai hagyomány, a regény műfajának előzményei következtében a nyugat-európai mintához legközelebbi, családregegyként olvasható művek a lengyel, a cseh, a magyar és bizonyos értelemben a horvát irodalomban születtek. A szerb, a szlovák, a román és horvát irodalomban találunk egy olyan regénytípust, mely párhuzamba állítható mind poétikai, mind szemléleti tekintetben műfaji változatunkkal. A szlovén és a bolgár irodalomból majdnem teljesen hiányzik a regény műfajának ez a változata a vizsgált korszakban, századunk első négy évtizedében. Bevontuk vizsgálatunk körébe az osztrák irodalom két regényét is. Nem kívánunk foglalkozni azzal a kérdéssel, melynek egyébként könyvtárnyi irodalma van, hogy önálló irodalomnak tekinthető-e az osztrák, mikortól, és milyen kritériumok alapján. Természetesnek vehetjük, hogy a német nyelven írt osztrák irodalom /ha önálló nemzeti irodalomnak tartják is/ szoros szálakkal kapcsolódik a német nyelvterület irodalmához. Tehát a német regény hagyományai, rendelkezésre álló mintái határozzák meg mindenkor az osztrák próbálkozásokat. Otto

Stoessl "Das Haus Erath" /1920/ és Joseph Roth "Radetzky-marsch" /Radetzky-induló -- 1932/ című regénye magától értetődően sok szállal fűződik a német irodalmi tradíciókhoz, a családregegy kialakult konvenciójához. Mindazonáltal jelentésrétegüknek van egy fontos összetevője, mely a közép-európai fejlődéssel rokonítja őket: a hanyatlás, a polgári világ elmúlásának egyidejűsége egy tágabb közösségi keret válságával, bukásával. Konkrétan az Osztrák-Magyar Monarchia államalakulatáéval. Joseph Roth regényéről írta Széll Zsuzsa: "A Radetzky-marsch annyiban különbözik viszont az olyan regényektől, mint a Forsyte Saga, a Thibault család és a Buddenbrook családtól is, hogy ennek a műnek a szerkezeti felépítésében a családi és a közéleti /sőt állami/ történés sokkal szorosabb kölcsönhatásban van egymással. Mindkét szférát -- a magánt és a társadalmi-történetit -- a pusztulásnak ugyanazok az erők támadják és semmisítik meg."¹²² Stoessl regényével kapcsolatban is említi ezt az összefüggést Roland Heger: "Ennek a kereskedőháznak a sorsa egyben az államnak, és annak az osztálynak a bukását is példázza, amely az államot fenntartja: a polgárságét."¹²³

A keletközép-európai régió keleti határai sok tekintetben cseppfolyósak. Bizonyos sajátosságokat figyelembe véve ehhez a régióhoz sorolható a XIX. század második felében az ukrán és a belorusz irodalom, a három balti nép /lett, litván, észt/ irodalma, sokan fölvetik még az ujjörög, az albán és a finn irodalom idetartozását is. Ezeket az irodalmakat kitekintésünkben nem vettük figyelembe. Részint azért, mert ezeknek az irodalmaknak a nyelvét nem ismeri az értekezés

szerzője; részint viszont azért, mert ezeknek a népeknek társadalomszerkezete bizonyos mértékben eltért a múlt század végén, a mi századunk elején a közép-európaiktól, továbbá az epikai hagyományukban is meglehetősen sovány volt a realista regény tradíciója. Átmenetet jelent a szűkebb Közép-Európához a családregegy műfaji változatát tekintve az említett balkáni-délkelet-európai sáv, azaz pontosabban a kevésbé polgárosult népek irodalmi, hiszen a szlovák irodalomban született, a műfaji változattal tipológiai rokonságban álló két regényt is ide tartozónak véljük. A szerb, a szlovén, a szlovák, részben a román és a szerb, továbbá a bolgár irodalomban nemcsak a realizmus befogadása történt felemás módon /ez jellemző Közép-Európának egész keleti felére/, hanem kevés volt a terjedelmesebb nagyregény is a XIX. század második felében; a polgárosodást csupán néhány vékony értelmiségi-paraszi, illetőleg bojári-füldesuri csoport jelentette. Illusztrációul egy szlovák irodalomtörténésznek, Aleksander Šimkovičnak a megfogalmazását idézzük. Az egyik regénytípusunkkal rokon mű szerzőjét tárgyaló monográfiában fogalmazta meg: "A hazai fejlődésből következően az irodalmi folyamatban a regény csak később került az első helyre. Így hát az a regényhagyomány, amelyből Čaják meríthetett, szerény volt, és többnyire Vajanský regényeit foglalta magában."¹²⁴

A XIX. századi, "rég" világot megörökítő, s annak elmulását festő családregegy alakzatok Közép-Európában gyakran nemesi környezetben játszódnak, máskor a polgárosodó parasztság körében. A nemzedékek története egy társadalom

átalakulásának története, olyan folyamatoké, amelyek következményei országos vagy nemzeti érvényűek. A feudalizmus patriarkális világa, vagy a felemás polgárosodás első szakasza mulik el rendszerint regényeinkben. És mindettől elválaszthatatlan a nemzettéválás ellentmondásos közép-európai folyamata. Az I. világháború előtti korban -- a művek által ábrázolt korszakban -- a térség népei a történelmi adottságok folytán továbbra is a saját nemzetállam létrehozásának lehetőségeit keresik, jogos és kevésbé jogos követelésekkel, nacionalista programokkal. Az ellentmondások, az egymás rovására érvényesíthető törekvések újabb sorsfordulója lesz majd az I. világháború befejezésének időszaka.

Áttekintésünkben mindennek előtt olyan regényeket vetünk figyelembe, amelyek esztétikai színvonalukkal az illető nemzeti irodalomban jelentős szerepet játszanak. Regényeink többnyire fontos állomását képviselik az epika és a műfaj nemzeti történetének. Az irodalmi hagyomány meghatározottságainak és a polgárosodás adott körülményeinek következtében Közép-Európa keleti felén a XX. század első négy évtizedében viszonylag kevés olyan regény született, amely tipológiai kapcsolatba hozható az európai klasszikus mintákkal. Épp az egyenlőtlen fejlődés miatt joggal feltételezhető, hogy műfaji változatunk párhuzamait megtalálhatjuk az 1945 utáni termésben. A konvenció megvalósítására számos közép-európai író vállalkozott később is, nemcsak Fejes Rozsdatemetőjét és Nádas regényét, az Egy családregény végét említhetnénk, hanem számos példát a többi nemzeti iro-

dalomból is. Vizsgálatunkat azonban leszűkítjük a századunk első négy évtizedében született regényekre. Elsősorban azért, mert a második világháború utáni korszakban már jelentősen megváltoztak az epikai közlés normái, ekkorra már többé-kevésbé mindegyik nemzeti irodalomhoz eljutottak az európai regény megújítására tett kísérletek.

Megjelenésük sorrendjében a következő műveket tárgyaljuk: a horvát Venceslay Novak /1859-1905/ "Posljednji Stipančići" /1899 -- Az utolsó Stipančićok/ című regénye, a román Duiliu Zamfirescu /1858-1922/ öt részes "Neamul Comăneștenilor" /1899-1911, a Comăneșteanu nemzetség/ című regénysorozata, a szlovák Svetozár Hurban-Vajanský /1847-1916/ "Koreň a výhonky" /1908 -- Gyökér és hajtások/ című regénye, a szlovák Ján Čajka /1863-1944/ "Rodina Roveaných" /1909 -- A Rovesný család/ című regénye, a szerb Borisav Stanković /1875-1927/ "Nečista krv" /1910 -- Romlott vér/¹²⁵ című regénye, a bolgár Elin-Pelin /1877-1949/ "Geracite" /1911 -- Gerákok/ című elbeszélése, Tormay Cécile /1876-1937/ "A régi ház" /1914/ című regénye, az osztrák Otto Stoessel /1875-1936/ "Das Haus Erath" /1920 -- Az Erath ház/ című regénye, a cseh Anna Maria Tilschová /1873-1957/ két regényből álló ciklusa: "Stará rodina" /1916 -- Egy régi család/, "Synové" /1918 -- A fiak/; Babits Mihály /1883-1941/ "Halálfiak" című regénye /1927/, a horvát Miroslav Krleža /1893-1981/ három drámából és egy novellafüzérből álló Glembay-ciklusa /1928-1932/, az osztrák Joseph Roth /1894-1939/ "Radetzky-marsch" /1932 -- Radetsky-induló/ ci-

mű regénye, Maria Dabrowska /1869-1965/ elemzett "Noce i
dnie" /Éjjelek és nappalok -- 1932-1934/ című regénye, a
lengyel Herminia Naglerowa /1890-1957/ "Krauzowie i inni"
/1936 -- Krauzések és a többiek/ című regénye, a cseh Vladislav
Vančura /1891-1942/ "Rodina Horvatova" /1938 -- A Horvat csa-
lád/ című regénye.

Az írók egy-től-egyig nemzeti irodalmuk élvonalához
tartoznak, vagy legalábbis jelentős szerepet játszanak az
irodalomtörténetben. A művek mindegyike természetesen magán
hordja a nemzeti irodalmának számos vonását, némelykor szá-
mottevő a különbség közöttük. Közös nevezőjük kisebb vagy
nagyobb mértékű tipológiai rokonságuk a családregeény műfa-
ji változatával. Hamar szembeötlik, hogy például milyen nagy
távolság olyan művek között mint a didaktikus realizmus je-
gyében született, nem egy tekintetben vidékies szlovák re-
gények és mondjuk Dabrowska "Éjjelek és nappalok"-ja vagy
Joseph Roth Radetzky-indulója között. Közös vonásuk viszont
a kompozíció tengelyét választott családtörténet, a több
nemzedék sorsa, az egész társadalom paradigmájának tekintett
nemzetség. A művek értékrendszerében központi helyet kap a
nemzedékek sorsában megjelenített folyamatosság, továbbá a
család történetével kifejezett jelentés /egy korszak, egy
életforma hanyatlása, elmulása/.

A klasszikus európai mintához fűződő viszonyuk, irány-
zatpoétikai jellemzőik és műfaji sajátosságaik alapján mű-
faji változatunk közép-európai rokonait három csoportba so-
roljuk. Az első családregeények szabályos típusa. Ezek a re-

gények igen közel állanak a klasszikus mintákhoz, a tipológiai analógián kívül föltételezhető genetikus kapcsolatuk is a paradigmátikus minták egyikéhez-másikához. Különösen Thomas Mann Buddenbrooks című regényének volt erős vonzása a közép-európai irodalmakban. Egészen nyilvánvaló az összefüggés például Otto Stoessl és Thomas Mann regénye között, az osztrák író regényének a címe "Der Niedergang des Bürgertums /A polgárság alkonya kb./ szinte rimel a Buddenbrook ház "Verfall"-jára /hanyatlás, romlás/. Kétségtelenül érezhető a közeli tipológiai /és bizonyos mértékben genetikai/ kapcsolat Tormay Cécile "A régi ház" és Maria Dabrowska "Éjjelek és nappalok" című regénye esetében. A realista mintákhoz hasonlóan a családi krónikaként elbeszélte történetekben három nemzedék áll előttünk, az elbeszélés menete kiegyensúlyozott, az öröklődés és leszármazás elve fontos szerepet játszik, a magyar és a lengyel regény világképében is lényeges helyet kap az életfilozófia, a föltartóztathatatlanul áramló idő eszméje. Megtaláljuk a három egymást követő nemzedéket Babits Mihály és Joseph Roth regényében is, de itt már a történetmondás némileg eltérő alapelvei érvényesülnek. Széles a panoráma, történelmi korszak a regényekben ábrázolt idő, de változik az elbeszélés üteme /különösen Babitsnál/ és némiképp különbözik a magyar és az osztrák író valószínűségi-felfogása is a klasszikus mintától.

Azokat a családregegyeket, amelyek több nemzedék történetét beszélik el, irányzat- és műfajpoétikai szempontból a klasszikus mintához hasonlóan, de hiányzik belőlük a há-

rom nemzedék, vagyis rendszerint csak két nemzedék sorsát ismerhetjük meg teljesen, azonka családtörténetnek nevezhetjük. Nem csak abban térnek el a múlt századi realista poétikájú nemzedéktörténetektől, hogy egy egész korsszokról adnak képet, egy réteg hanyatlása, elmulása jelenik meg a család sorsában, hanem abban is, hogy írjuk egy több részből álló regénysorozatot tervezett eredetileg -- több nemzedék történetét bemutató --, de életrajzi vagy egyéb okokból nem sikerült folytatnia, illetőleg befejeznie. A cseh Anna Maria Tilschova a prágai Kučera családról szóló regénye /Stará rodina -- 1916/ a patriarkális régi világot elsősorban az apa alakján keresztül mutatja be, a bomlás erdői, a csehországi polgárosodás új szakasza már érezhető ebben a műben is, a folytatás, a következő regény, "A fiak" sorában megjelenő visszafordíthatatlan folyamatról tudósít. A lengyel Herminia Naglerowa több részből álló regényciklust tervezett "Karrierék" /Kariery/ címmel, ennek a sorozatnak lett volna első tagja a "Krauzések és a többiek" című regény, mely 1936-ban jelent meg. Az író nem folytatta a regényciklust, nem fejezte be több részre tervezett ciklusát Vladislav Vančura cseh író sem. 1938-ban kiadott Horvat család című regénye előtt fontosnak tartotta megjegyezni: "Ez a mű első, önállóan is megálló része egy nagyobb, Lovak és a kocsi című egységnek." A közép-európai családtörténetek egyik alapvető dilemmája tükröződik ezekben a művekben. A térség polgárosodása ugyanis nem kínált olyan családtörténeteket, amelyet több nemzedék sorsán keresztül lehetett

volna elbesszélni; a mult század végén nemigen volt olyan középosztályi vagy polgári réteg ezeknél a népeknél, amely a föllendülés, majd lassu hanyatlás több évtizedig terjedő folyamatát élte volna át.

A legtöbb kétség azoknak a regényeknek az idetartozásával kapcsolatban merülhet föl, amelyek a kevésbé polgárosult közép-európai népek irodalmában születtek. Két szlovák, egy román, egy szerb és egy horvát regényünket, valamint a bolgár elbesszélést valóban csak az európai családregegy távolabbi tipológiai rokonának lehet tekinteni. Azt viszont mind a nemzeti irodalom történetében elfoglalt hely, mind poétikai és szemléleti párhuzamok nézetünk szerint joggal indokolják, hogy a családregegy kelet-közép-európai utjának egyik elágazásaként ezeket a műveket is számontartsuk. Ivo Vidan horvát irodalomtörténész Boris Stanković szerb regénye, a "Romlott vér" kapcsán használta a kialakulatlan származási ciklus /nerazvijen genealoški ciklus/ terminusát,¹²⁶ mi 6 után a családregegy kialakulatlan típusáról beszélénk. Ezeknek a műveknek a kompozíciós tengelye szintén egy nagy-család, nemzetség több nemzedékével. Ezek a nemzedékek azonban nem kapnak egyforma hangsúlyt, sorsuk nem nő egy-egy fejlődési stádium szimbólumává. Az egyes nemzeti irodalomtörténet-írások fülhívják a figyelmet ezeknek a regényeknek a rokonságára a klasszikus európai családregegyvel. Vjenceslav Novak "Az utolsó Stipančićok" című regényéről írta például egyik méltatója: "A regényben ábrázolt családi problematika lehetővé teszi, hogy Az utolsó Stipančićokat

családregénynek tekintsük, Zola Rougon-Macquart regényéhez, Thomas Mann Buddenbrook házához vagy Roger Martin du Gard Thibault családjához hasonlóan.¹²⁷ Még egy mozzanatra hívjuk föl a figyelmet ezeknek a regényeknek a családregény jellegével kapcsolatban. A családnak mint több nemzedékből álló közösségnek a jelentőségére. Ez a család ezekben a művekben is szimbólummá növekszik, egy réteg és egy korszak szimbólumává, nem egy esetben a nemzeti törekvések jelképévé. Mint a román bojárnemzetség, a Comăneșteanuk vagy a Dre-vanskyak szerteágazó szlovák parasztesaládja. A nagycsaládi összetartozás fontos értéket jelent regényeinkben. Svetozár Hurban-Vajansky regényében például a mű epilógusában így tüpreng Lipovský, a nemzeti érzelmi öreg lelkes: "... család nélkül nincs élet és nincs üdvösség."¹²⁸

Sok szempontból rekonitható az európai irodalom klasszikus családregényeivel a horvát Miroslav Krleža három drámából és novellák füzéréből álló, lazán egymáshoz kapcsolódó Glembay-ciklusa. Természetesen a tipológiai rokonság egy sajátos esetéről van szó. A Glembay-ciklusban egyszerre megtalálhatjuk a naturalista indítású poétika tagadását, avantgard elemeket és realista törekvést. Krleža kutatói szerint kétségtelennek látszik, hogy az író a Glembayokról egy összefüggő művet vagy művek sorozatát tervezte, amint Sinkó Ervin megállapította: "Ez a ciklus azonban már eleve üntudatosan, tervszerűen felépített egész."¹²⁹ A horvát író lengyel monográfiusa szerint a Glembayokról /O Glembajevima/ című novella, mely a család őseit mutatja be fiktív tanulmány

formájában, tulajdonképpen tartalmazza is egy ilyen mű vázlatát, de ezt Krleža nem valósította meg.¹³⁰ Érdeemes idéznünk Lőkös Istvánnak aforisztikus tömörségű megállapítását is, aki a Glembay-ciklusról azt mondja: "... legtalálósabban az európai családregegy 'formabontásának' nevezhetnénk."¹³¹

Ezután röviden regényeink sujet-jét és a nemzeti irodalmában elfoglalt helyét szeretnénk bemutatni. Az imént említett típusok alapján vesszük sorra az egyes műveket és szerzőit.

Az un. családregegy szabályos típusához soroltuk Maria Dąbrowska "Éjjelek és nappalok"-ját, továbbá Babits Mihály "Halálfiat" című regényét; miután a két művet tüzetes összevető elemzésben mutattuk be, főlegesen még egyszer tárgyalnunk irodalomtörténeti jelentőségüket és a bennük ábrázolt családok történetét. Ugyanez vonatkozik Tormay Cécile "A régi ház" című főntebb tárgyalt regényére is. Ezek a műveken kívül még a két osztrák családregegy tartozik ebbe a csoportba. Otto Stoessl 1920-ban megjelent "Az Erath ház" című regényét a kortárs kritika "az osztrák Buddenbrook családnak" minősítette. Stoessl a századelő nagy osztrák írónemzedékéhez tartozott, azok közé az írók és költők közé, akik a Monarchia fönnállásának utolsó két évtizedében ismét az európai kultúra egyik jelentős centrumává emelték Bécsset. Stoessl írt elbeszéléseket és regényeket, esszéket, szindarabokat és színházi kritikákat. Regényében a polgári világ fölbomlásának folyamatával együtt halad a Monarchia is a föltartóztathatatlan hanyatlás útján. Egy 1923-ban megjelentetett újabb

regényében így vall az író porte parole-ja, Ludwig Mainone, a költő /aki egyébként az Brath familia egyik harmadik nemzedékbeli tagjának a férje a családregevényben/: "A régi Ausztria, ez a nagyszerű ódon és lehetetlen, de mégis valóságos massa volt az én birodalomban. Arról lehetett mesélni. Voltak benne figurák és kalandok, országok és nyelvek, ellenségeskedések és barátságok, fölüllevők és alantlevők, egyformán ostobák és szánalmasak, de mégis érdekesek, és olyanok, hogy mélyebb titkokat és magasabb célokat lehetett feltételezni róluk."¹³² Az Brath ház jellegzetes osztrák polgárcsalád, a XIX. század hetvenes éveiben még Bécs külvárosának számító Neubau /a mai VII. kerületben/ szövőgyáros familiája. A családtörténet regényben ábrázolt ideje az 1870-as évek végétől az első világháború utolsó évéig terjed. A "Ház"-nak nevezett gyárosdinasztia alapítója a szegénysorból maga erejéből előrejutó August Brath. Ő az építő nemzedék jellegzetes képviselője, aki elpusztíthatatlan, erőt és határozottságot rugároz. A regény kezdetén fénykorát élő Brath-ház a következő nemzedékben kezd hanyatlani, az öreg Brath leányainak sorsa tragikus fordulatot vesz /egyikük fiatal anyaként meghal, másikuk házassága kerül válságba stb./, fia nem alkalmas a gyár irányítására. Anyagilag is megrendül a vállalkozás, és a család nagypolgári életformája egyre inkább elmentésbe kerül a szűkülő lehetőségekkel, a háború végére a szegénység szélére jutnak; az unokáknak, a harmadik nemzedéknek az egész polgári világ csődje jut, legfőbb az új-rakészség lehetősége marad.

Joseph Roth a Monarchia másik krónikása egyre inkább a német nyelvterület két háború közötti prózájának élvonalába számít. Míg Otto Stoessel írásait csak az utóbbi néhány évben fedezték föl újra Ausztriában, Roth neve és művei jóval korábban és szélesebb körben ismertté váltak. Az ő családtörténetének is végső pontját az első világháború időszaka jelenti. Kezdeté szintén az osztrák birodalom történetének egyik sorsdöntő pillanatához, a solferinói csatához kapcsolódik. Ekkor kezdődött, 1859-ben a Trotta-karrierje; a katonatiszti-hivatalnoki nemzetség alapítója megmenti a csataterén az ifjú Ferenc Józsefet élete kockáztatásával. Az első nemzedék képviselője tehát a szlovén paraszti származású Joseph Trotta, aki hősi tettének jutalmául báróságot és birtokot kap. A második nemzedékben a jellegzetes osztrák karrier a hivatalnoki pályán folytatódik, a solferinói hős fia, Franz Joseph járási főnök¹³³ lesz Morvaországban. Az ő alakja testesíti meg a Monarchia vidéki, kisvárosi világát, az örökké békeidőnek látszó korszakot, az életforma megváltoztathatatlanul érzett merev szokásaival. A harmadik nemzedéket Carl Joseph képviseli, aki nagyapjához hasonlóan a katonatiszti pályára kerül, az ő fiatalokora a világháborút közvetlenül megelőző évekre esik, sorsa távlattalan, gyönge egyéniségével a szenvedélyek /alkohol, szerencsejátékok/ rabja lesz, és a regény végén szinte törvényszerű halála az első világháborúban.

Csonka családregényeink közül a leghamarább a cseh Anna Maria Tilschová regénykettőse, "A régi család" és "A fiak"

látott napvilágot, 1916-ban, illetőleg 1918-ban. A cseh irónő regényeinek családjá a régi prágai polgársághoz tartozik, ahhoz a réteghöz, amely büszke nemzedékeken át meglévő polgári magyományára. Az Öreg Kučera, a régi vágású gyáros /bár inkább csak egy manufaktúra tulajdonosa/ az első nemzedék képviselője, azé a nemzedéké, amelyé céget alapít és munkásszeretetével, állhatatosságával megalapozza a család polgári egzisztenciáját. Egyre konzervatívabbá válik az idő múlásával, értetlenebbé a világgal szemben — óhatatlanul a bomlás erőinek nyit utat. A fiak nemzedéke már egyértelműen a hanyatlás fázisát példázza. A két regényben ábrázolt korszak az új század első éveit, viszonylag rövid időszakot. A záró időhatár itt is az első világháború ideje. A cseh irónő maga is a régi prágai polgárságból származik. Impresszionista és naturalista színekkel gazdagított realista poétikájú prózájával századunk elején került a cseh epika élvonalába.

A lengyel Herminia Naglerowa életéről és pályájáról röviden már szóltunk fentebb, 1936-ban megjelent "Krauszék és a többiek" című regénye a neoabszolutizmus idején játszódik, egy lengyellé váló galíciai német hivatalnok-polgári család körében.

Az általunk csakonka családregényként aposztrofált művek közül az egyik legjelentősebb a két világháború között egyik legjelentősebb cseh írójának, Vladislav Vančurának regénye, a "Horvat család". Nem folytatta a történelmi katasztrófák, a csehszlovák állam felosztása, a máso-

dik világháború s a megszállás miatt. A modern cseh társadalom genesiséről kívánt teljesség igényű /intenzív értelem-
ben/ körképet festeni. A Horvat család azonban — akárcsak
magának az írónak a családja — nem volt tipikus a cseh
társadalomban, ugyanis a regény lapjain földbirtokos neme-
si családdal találkozunk. Az már jellegzetesen cseh mesze-
nat viszont, hogy Vojtěch Horvat földbirtokosnak egy falu-
si molnár leánya a felesége, akinek hozománya segítette sza-
nálni férje birtokát. A regény alig fél évnyi idő alatt ját-
szódik, 1913 nyári vakációjától az év karácsonyáig. Arról
tehát lemondott az író, hogy lineárisan előrehaladó idővel
mutasson be egy egész történelmi korszakot. Nemszedékek te-
kintetében viszont teljes a szerkesztet, az Őreg Edvard bá-
csitól /az első generáció tipikus képviselője/ a regény
jelenidejében diákoskodó Horvat gyerekekig. Az első évti-
zedek Vančura regényében néhány szereplő visszaemlékezései-
ben jelennek meg, így ismerhetjük meg a modern cseh társa-
dalom előtörténetét 1848-ig.

A horvát Vjenceslav Novakot a nemzeti irodalomtörté-
net a realizmus jellegzetes képviselőjeként tartja számon.
A vizsgálatunkban szereplő regénye, "Az utolsó Stipančićok"
a múlt század legutolsó évében jelent meg, s annyiban kü-
lönbözik a családregények típusától, hogy az ábrázolt kort
az író jelenétől már-már történelmi távlat választja el,
hissen a XIX. század első két évtizedéről van szó. A ten-
gerparti Zengg városának patricius családja, a Stipančićok
tulajdonképpen a XVIII. században élte fénykorát. "Novak

alapjában véve Zengg hanyatlását festi le, az átmenetet a gazdagságból a szegénységbe. /.../ Párhuzamosan ezzel bemutatja az író Zengg nemzeti ébredését is, az illirizmus első jeleit, a nemzeti öntudattal rendelkezők harcát a német erőssakkal és perfidiával." - állapította meg Antun Barac horvát irodalomtörténész.¹³⁴ "Az utolsó Stipančićok" nemzedéki szerkezete is némiképp azokra a regényekre emlékeztet, amelyeket tipológiánkban csonka családragényként határoztunk meg. A horvát regényben részletesen két nemzedék -- a hagyományos sémához képest a középső és a harmadik -- arcéle van részletesen megrajzolva. Ante Stipančić sorsában a hanyatlás kezdete, az anyagi és erkölcsi romlás szinte észrevétlen, majd egyre gyorsuló folyamata.

A családragények kialakulatlan típusához soroltuk Duiliu Zamfirescu román író öt kötetből álló regénysorozatát, a Comanesteanu-nemzetséget. Az egyes regények 1899-től 1911-ig jelentek meg: *Élet falun* /1898 - *Viața la țară*/, *Tănase Scatiu* /1907, *Háboruban* /*În război* - 1902/, *Eligatások* /1908 - *Îndreptări*/, *Anna* /1911/. A regényciklus két első része -- egy kötetben -- magyarul is napvilágot látott 1965-ben.¹³⁵ A regények ábrázolt ideje pontosan jelezve van, a valóságos történelem kb. 1870 és 1910 közötti szakasza. Maguk az egyes kötetek rövidebb periódust mutatnak be. A regények mindenképp a régi bojárvilág széles panorámáját nyújtják egy szerteágasó nemzetség, a Comanesteanuk sorsán keresztül. A családragényre emlékeztető kompozíció a ciklus negyedik és ötödik darabjában már nem meg-

határozó. A sorozat egészét figyelembe véve azonban regisztrálhatjuk az egymást követő nemzedékeket, Dinu Murguleț-től, a régivágásu bojárától, a fiak generációján /Tănase Scatiun, az árendástól kezdve pozitív ellenpólusait jelentő Sasá-ig és férjéig, Matei Damianig/ keresztül a harmadik nemzedéket képviselő Alexanderig, Sasá fiáig. A sokoldalú Duiliu Zamfirescu a századforduló román irodalmának egyik jelentős alakja. A regény műfajának nemzeti történetében fontos szerepet játszik a Comăneșteanu-ciklus. Az egyik újabb román irodalmi lexikonból idézünk: "N. Filimon és I. Slavici mellett a román regény egyik megalapítója Duiliu Zamfirescu."¹³⁶

Jellemző példája nézetünk szerint a családregegyek kialakulatlan típusának a szlovák Svetozár Hurban-Vajanský "Gyökér és hajtások" című regénye. A szlovák nemzeti mozgalom konzervatív szárnyának vezéralakja a regény műfajának kialakításában is uttörő érdemeket mondhat magáénak. A szlovák irodalomban a múlt század nyolcvanas éveiben is hiányzott a széles társadalmi tablót nyújtó terjedelmesebb regény. Vajanský ennek az igénynek kívánt eleget tenni ebben a művében is, mely több szempontból az európai családregegy rokonának tekinthető. A szlovák író a nyolcvanas évek szlovák társadalmát kívánta minél szélesebb tablón bemutatni. A történet ideje csak néhány évet ível át, a legfontosabb helyszín magától értetődően a szlovák vidék: két falu és egy kisváros. A család egy szerteágazó parasztház, nemzetiség. Az ő sorsukon keresztül szemlélhetjük a társadalom változásait, a romlás és züllés eseteit /ami polgárosodást és

magyarosodást egyszerre jelent/, illetőleg a régi paraszti világ értékeinek megőrzését jelenti. A regény elején él még a nemzetség pátriárka koru szeniora, az öreg Ján Drevanský az ősi erények megtestesítője. Az ő fiainak és unokáinak a sorsa -- maguk is már nagyszülői korban vannak -- a folytatás egy-egy lehetséges útját vagy tévutját példázza. A társadalmi ranglétrán magasabbra jutott rokonoknak ronlása azt van hivatva illusztrálni, hogy a "gyökerektől" való elszakadás pusztuláshoz vezet. Vajanský regénye igen sok szereplőt mozgat, a szlovák paraszti nemzetség sok tekintetben emlékeztet a délszlávok körében századunk elejéig helyenként megmaradt nagycsaládi közösség, a zadruga vonásaira.

Másik szlovák regényünk, Ján Čajak "Rovesný család"-ja a következő évben, 1909-ben jelent meg. A Bácskában tanítóként megtelepedett író inkább a rövidebb prózai műfajok művelőjének tekinthető. A "Rovesný család" tulajdonképpen a szerző egyetlen kísérlete a regény műfajában, s ez magán is hordja bélyegét. Az alföldi környezetben játszódó regény családja egy falusi szlovák kereskedőcsalád. A paraszti származású Jozef Rovesný a kispolgárság jellegzetes képviselője. A történet tulajdonképpen a család széthullásának a története, de nem hosszabb idejű, történelmi léptékű folyamatról van szó, hanem a két Rovesný gyerek családalapításán keresztül tragikus kifejtetig jutó eseménysorról, amely mindössze néhány évig tart. A hanyatláshoz, a bukáshoz vezető utat ebben a regényben is a nemesi középosztályhoz való alkalmazkodás szándéka és a vele együttjáró magyarosodás nyitja meg.

A szerb Borisav Stanković is a főlbomló patriarkális világ krónikása. A délkelet-szerbiai Vranje városából származik, epikai és drámai műveiben elsősorban ennek a török fennhatóság alól csak születése után két évvel felszabadult balkáni kereskedővárosnak az életét örökíti meg. "Romlott vér" című regénye 1910-ben jelent meg. Stanković prózája a realizmus által kijelölt utakon marad, nem csakély mértékben azonban érezhetők nála impressionista és naturalista hatások is. A "Romlott vér"-ben például fontos jelentőséget tulajdonít a biológiai végzetnek. A regény tulajdonképpen Sofkáról, a régi vranjei kereskedőcsalád sarjáról szól, aki a családregényi sémában az utolsó nemzedék képviselőjének tekinthető. Az ő életét elmesélve mutatja be az elbesszülő apjának sorsát és a nemzetség őseit. A nemzedéki szerkeszetnek tehát mintegy a váslatát szemlélhetjük Stanković regényében. Vissont Trifun hadasi, a nagyhatalmu pátriárka, aki egy egész nemzetség feje volt, mindenképpen párhuzamba állítható az alapító, a fénykort megtestesítő nemzedékekkel, fia pedig, a tehetetlen Mita efendi, a családregények második generációjával. Az időviszonyokat tekintve a szerb regény is egy történelmi korszakot ábrázol, hivatkozik az elbeszélő valóságos eseményekre.

A bolgár epika századunk első évtizedeiben jóval differenciálatlanabb volt, mint a lengyel, a cseh vagy a magyar például. Elin-Pelin /eredeti nevén Dimitar Ivanov/ 1904-ben kezdte írói pályáját; kisregénye, melyet néhány vonatkozásban a családregény alakzatával távoli rokonság-

ban lévőnek tartunk, 1911-ben látott napvilágot. Elin-Pelin elsősorban a rövidebb prózai műfajok mestere, írásai tárgyias hűséggel mutatják be a paraszti világot. Egyetlen műve, amelyben hosszabb időszakot mutat be, a Gerákok című terjedelmesebb elbeszélés. Ez a mű sem eléggé szerves egység, inkább rövidebb epizódok egymáshoz kapcsolt sora. A történet egy patriarkális paraszti nagycsalád széthullásának folyamata. Az ábrázolt idő az elbeszélésben mintegy hat-hét esztendő. A nemzedéki szerkezet első tagját Elin-Pelin elbeszélésében Jordán apó és Marga anya alkotja, ők állnak a nagycsalád élén, övéké a tulajdon /közös a föld/, és feltétlen tisztelet övezi őket a történet kezdetén. Fiaik a második nemzedék képviselői, akik anyjuk halála után mindent megtesznek a régi rend felszámolásáért. A három fiú különböző életutak jelképei: a paraszti polgárosodásé, a hanyatlásé és az ősi föld, a falu elhagyásáé. A harmadik nemzedék a kevés vonással megrajzolt unoka, Zaharincsó, akinek sorsa gyermekként nem sok kilátással kecsegtet, hely sem marad számára odahaza, nagybátyja a városba viszi.

Miroslav Krleža Glembay-ciklusa három drámából /Glembay Ltd. - 1928, Agónia - 1928, Léda - 1931/ és egy, szereplőkkel és a bemutatott eseményekkel részben összefüggő, egymáshoz kapcsolódó novellafüzér, a Glembay család /1932/ címen kiadott gyűjtemény. Polgári családtörténetet kívánt elbeszélni a horvát író, a zágrábi elit életét hatalmas caucuspontján, amikor hanyatlásuk jelei, a rohamosan közeledő vég is egyre inkább érezhető. A drámák jelenideje az első világ-

háborút megelőző, illetőleg az azt közvetlenül követő időszak. A Glembay novellák a nagypolgári klán történetét, genealógiáját mutatják be, a családi karrier kezdetét és a család egyes tagjainak életét a századvég és századelő Horvátországban, az Osztrák-Magyar Monarchiában és a királyi Jugoszláviában. Krleža kétségtelenül a családregeény klasszikus változatát tartotta szem előtt a Glembay-ciklus tervezésekor, de nyugateurópai írók által létrehozott konvenciót inkább kihívásnak tekintette; mégpedig részint azért, mert az írói közlés újabb és újabb formáit kereső író, ekkor már expresszionista korszakán is túl, fordult a realista levekhez vissza, részint viszont azért, mert a horvát valóság, a közelmúlt polgári világa nem kínált megfelelő írói nyersanyagot. Így a családtörténetnek nincs egységes cselekménye. A hagyományos nemzedéki szerkezet egyes fázisainak viszont könnyen megtaláljuk tagjait a Glembay-ciklus különböző műfajú részeiben, a bankelnök Ignjattól /a nagyszülők fénykora a hetvenes-nyolvanas évekre esik/, a középnemzedéken keresztül — akik pályájukat még a báni Horvátországban kezdik — az unokáig, akiknek gyermekkora a századelőre esik, mint magáé Krležáé.

A következőkben arról szeretnénk részletesebben beszélni, milyen palettát kínálnak regényeink irányzati jellegzetességeik alapján. A fentebbi osztályozás /un. szabályos, csonka és kialakulatlan típus/ részben utal az irányzatpoétikai sajátosságokra is. Az irányzatok kronológiáját figyelembe véve három csoportban kívánjuk tárgyalni a közép-

-európai családregegy-alakzatokat. Ezt a három csoportot egészen egyszerűen az különbözteti el egymástól, hogy a klasszikus minták által realizált poétikai elvek előtti, vele többé-kevésbé megegyező, vagy azon túlmutató, azt kétségbevonó szemlélet meghatározottságában születtek. A kialakulatlan tipushoz sorolt regények általában a klasszikus realizmus /sőt nemegyszer annak keletközép-európai, didakticizmussal színezett változata/ elveinek jegyében születtek, de megtaláljuk bennük a naturalizmus öröklődés /családi végzet, a származás meghatározó mivolta/ elvét és a századvég-re jellemző stílusjegyeket /impresszionizmus, szecesszió/ is. A regények másik csoportja az ún. családregegy európai paradigmájához hasonlóan a naturalizmus és a naturalizmust a realista poétika fölélesztésével tagadó irányzati mezőben helyezhető el. Míg végül a harmadik csoporthoz sorolható művekben kétségessé válik a valóságfelfogás realista alapelve /misperint író és olvasó szükségképpen ugyanast a valóságot szemlélik, megismerhetősége elvileg lehetséges/, némiképp megváltozik az elbeszélő szerepe /néha maga is reflektál az elbeszélés folyamatára/, nem egyértelműek a fikcionális világ határai, ebből következően a regények ideje nem minden esetben egyenletes áramló, "objektív" idő, hanem az emlékezet "szubjektív" ideje.

A kialakulatlan tipushoz sorolt regények szerzőit a nemzeti irodalomtörténetek a realizmus irodalmához sorolják, ami nem kevés kétséget ébreszthet bennünk, hiszen ez a "realizmus" némely tekintetben alapvetően különbözik az

irányzat fő alapelveitől. A realizmus felemás és megkésett befogadása fokozott mértékben jellemző a kevésbé polgárosodott nemzetekre, tehát a szlovákokra, románokra, szerbekre, bolgárookra és némileg a horvátokra. A múlt századi realizmus irányzata bizonyos értelemben egyidejű volt itt a naturalista és újromantikus-szecessziós törekvésekkel, sőt megvalósításának szükségességére napirenden marad később is, beleértve a huszadik század első évtizedeit. A családregényekkel tipológiai rokonságban lévő művek iróit ezért gyakran irányzatok közötti jelenségnek tekintik. Vjenceslav Novakról olvashatjuk például Antun Barac tanulmányában: "E vonásai alapján Novak is valamiképpen kapocs a horvát realizmus és a horvát modernizmus között..."¹³⁸ Alexandru Piru román irodalomtörténész a nemzeti irodalomról írott áttekintésében¹³⁹ Duiliu Zamfirescut a "klasszicizmus és naturalizmus köze" helyezi.

Másik jellegzetessége a kialakulatlan tipushoz tartozó regényeknek, hogy a hosszabb történelmi periódus érzékeltetése nehézségeket okoz a szerzőknek. Egyrészt az ábrázolt idő csak néhány évre terjed /a két szlovák regény, Elin-Pelin elbeszélése/, másrészt az idő múlása nem egyenletes /Vjenceslav Novak regényében az elbeszélés jelenideje tulajdonképpen csak az expozíció és a zárlat keretében érvényes, hogy anya és lánya miként jutott a pusztulás szélére, azt némiképpen az anya emlékezésében látjuk, egy krónikaszzerűen föllelevenített történetben; Borisav Stanković művében az első négy fejezet hosszabb időszakáról számol

be, utána a jelen Sofka férjhezmenésének eseményei -- néhány hónap, majd élettörténete -- ismét évek lesznek az idő mértékegységévé/.

Folyamatos regénytradíció hiánya lehet az egyik oka annak, hogy e típus regényei gyakran különálló epizódokra szakadósanak. A társadalomképre egyik-másik regényben /különösen a szlovák Čajak, a horvát Novak művében és a bolgár Blin-Pelin elbeszélésében/ a töredékeség jellemző, valamint fragmentáris jelleg. Akadózik az elbeszélés folyamatossága, nemegyszer a múlt századi életképekre emlékeztető módon mutatják be írónk az elmúlásra ítélt régi világot, statikus jellegű mozaikok egymásmellettségét érzékeli az olvasó. Sok szereplőnek nincs külső és belső tulajdonságokból megrajzolt plasztikus képe, megformálásukban némelykor kísért a sablonszerűség, esetenként csupán tézisek illusztrációi. Az emberi személyiség bemutatásában /ez magyarázható egyik-másik regény esetében megjelenésének viszonylagos koraiságával/ általában nem élnek még a modern pszichológia felismeréseivel. Gyakran érvényesül viszont a naturalizmus szigorú meghatározottsága, az öröklődés és a környezet következtében szükségszerűen alakuló jellem. A család mint biológiailag determinált közösség jelenik meg mindegyik regényünkben, abban az értelemben, ahogy magyarul használták a "mi fajtánk" kifejezést. Kikerülhetetlen sors tehát ez: "Mindaz, mi hajdanában volt, most folytatódott. Éppugy, mint ama Trifun hadszitól az övéi kezdtek tönkremenni, most ime, itt is, az ő apósától Markótól, a

férjétől Tomáótól, sőt tőle magától is pusztulni kezdtek. Ha legalább vele bevégsődött volna a sor, de ime, folytatódik a gyermekeiben, unokáiban, dédunokáiban."¹⁴⁰ -- olvassuk Borisav Stanković regényében a főhős tüprengését.

A kialakulatlan típusú közép-európai családregegyekben az elbeszélő egyes szám harmadik személyben és múlt időben mondja el a történetet, a klasszikus realista normáknak megfelelően. Mindentudó narrátor, aki történelmi és családi eseményeket, belső lelki történéseket egyaránt a szemlélő "objektív" pozíciójából közli az olvasóval.

Irányszati sajátosságok tekintetében az un. családregegy klasszikus mintájához Közép-Európában három regény áll a legközelebb. Ez a három mű, keletkezésük sorrendjében: Tormay Cécile "A régi ház", Otto Stoessl "Az Erath ház" és Maria Dąbrowska "Éjjelek és nappalok" című regénye. Itt nemcsak a hagyományos realizmus normáinak érvényesítéséről van szó, hanem a naturalista mozzanatok realista konstrukcióba történő átrendezéséről is. A magyar, osztrák és lengyel író megtartotta az elbeszélő mindenhatóságába vetett hitét; következetesen betartják a harmadik személyű elbeszélő "személytelenségének" elvét, a teremtett világ határai egyértelműek. A családok története egy több évtizedes periódus, egy emberöltőnyi idő, egy vagy több történelmi korszak. Az idő egyenletesen mulik, a történelem, a családtörténet és az egyéni élet egymástól eltérő léptéke szerint. Ezzel a három egyirányban haladó, célképzetes idővel szemben áll a közönyösen áramló

kozmosz idő, amelyet ezekben a regényekben is gyakran a folyam metaforájával fejeznek ki az írók. Tormay Cécile művében például ennek a kozmosz idődimenzióknak a kifejezője a Duna, a két testvérváros, Pest és Buda múltjának tanuja; a regény vissza-visszatérő vezérmotívuma, az Ulwingok is a folyó mentén jöttek valamikor Magyarországra, mintegy a család történetének is tükré.

Az irányzati jellemzők tekintetében közel állnak ehhez a három regényhez a többi, szabályos vagy oszonka családregeknak nevezett műalkotások. Néhány fontos elbeszéléselméleti szempontból azonban kisebb-nagyobb távolság választja el őket az említett művektől, illetőleg a családrege klasszikus mintájától. Az egyik különbség az időviszonyok kialakításában ragadható meg. A lassu, egyenletes ütemben folyó elbeszélést a rövidebb időszakot jelenidőként megjelenítő történetmondás váltja föl. Jellemző példája ennek a lengyel Harminia Naglerowa és a cseh Vladislav Vančura regénye. A galíciai Krauze családdal kapcsolatos események 1865-1867 között játszódnak, amint azt maga az író egészen pontosan megjelölte; a Horvat család életének mindössze néhány hónapjáról számol be az cseh író. A történelmi retrospektíva a regényben jelenlévő idős szereplők -- az első nemzedék tagjai -- visszatekintése által jelenik meg. Vančura regényében ez különösen markáns; Edvard bácsi fölidézett emlékei a cseh történelem hat évtizedét elevenítik föl, a Horvat család öreg szolgája pedig a jankovi udvarház régi fénykorának tanuja, legalább két nemzedékre visszamenően. Persze arról sem szabad itt meg-

feledkezünk, hogy olyan művekről van szó, amelyek egy több részre tervezett — de be nem fejezett — ciklus első kötetének tekinthetők. Az időviszonyok kialakításában a másik különbség az idő múlásának az ütemében tapasztalható. A "Halálfiat"-ban például — amint erről szóltunk már — változó az idő múlásának sebessége, a regény elején "évekkel" jelzi az író az időt, később a "napok" jelentik a mértékegységet. Ezek a törekvések az idő szubjektívizálása irányába mutatnak. Mindenekelőtt Babits és Joseph Roth regényében érvényesülő jelenségről van szó, náluk legalábbis bizonyos fokig ez tudatos reflexió következménye. A Radetzky-induló egy viszonylag hosszú időszak /mintegy 57 év, a solferinói ütközettől az első világháború kezdetéig/ eseményeit mutatja be, de korántsem egyforma részletességgel az egyes időszakokat. A regény II. fejezetétől kezdve Carl Joseph, a harmadik nemzedék képviselője van a közép-pontban /ekkor tizenöt éves és katonaiskolai növendék/, apja ettől fogva csaknem mindig csak fia élettörténetének függvényében jelenik meg; tehát a Radetzky-induló majdnem egészében a harmadik nemzedék életrajsideje szerint mulik. Továbbá a gyorsan pergő epizódyszerű jelenetek nem teszik lehetővé, hogy a befogadó egy-egy ábrázolt időszakossá jellegét sokrétűen megismerje, inkább benyomások maradnak, nem részletes képek, hanem foltyszerű rajzok. Így pedig az elbeszélte történet az emlékezet által rögzített eseménykomplexumra emlékeztet.

A másik különbség a valóságfelfogásban tapasztalható.

Megrendül az a szemlélet, amely azonosnak -- ugymond "objektívnek" -- tartja a befogadó és az író által érzékelt valóságot, ábrázolhatónak véli a társadalom folyamatait, az interperszonális kapcsolatokat és az egyén tudatát egyaránt. A huszadik századi regény dilemmái jelennek meg itt. Néhány családregegy alakzatunk szerzője érzékelte ezt a problémát, de nem tudatosította magában, pontosan miről van szó, és ezért nem vonta le ennek a következményeit. Babits és Vančura például úgy beszélte el regényében a család történetét, hogy megmaradnak a valóságfelfogás hagyományos szemléleténél, széles társadalmi panorámát akarnak nyújtani, betartva a tárgyszerűség realista követelményeit. A "Halálfiú"-ban láthatók ennek a kettősségnek a nyomai az elbeszélő különböző szerepeinek ellentmondásaiban, abban a gesztusban, hogy az elbeszélő "fölfedi magát", kiszól az olvasóhoz, relativizálja mindentudását. Vančura pedig, aki életművének korábbi állomásain már eljutott az elbeszélő szerepének korszerűbb formáihoz, más műveiben sikerrel korlátozta az elbeszélő kompetenciáját, családregegy-kisérletében ismét visszatért az ábrázolt világot kívülről-fölülről és pártatlanul megítélni képes narrátor. Jól érzékelte ezt a tényt az író prózájának érzékeny elemzője, Milan Kundera: "A Horvat családban tehát mégis rejtve ott van egy nagyszabásúra tervezett regényfreskó koncepciója, megjelenik rajta a vančurái színek sokkal szélesebb palettája, a másik oldalon viszont van valami, ami alapjában ellentétes volt Vančura fejlődésének logikájával,

Vančura egész életpályáján át tartó művészi fejlődésével. Ez pedig nem más, mint hogy Vančurának hirtelen kicsuszott a lába alól a szubjektív epika talaja, háttérbe szorította az elbeszélőt, lemondott annak az önkifejezésnek a lehetőségéről, amely minden addigi művét jellemezte, s végül a-
lulmaradt asszal a leíró szemlélettel szemben, amely a re-
gény naturalista irányu fejlődésének a következménye."¹⁴¹

Íróink abból indulnak ki, hogy a társadalmi folyama-
tok megismerhetők, a történelem elbeszélhető nemszedésekben. Valami elmultról adnak hírt, olyan jelenségről, amely két-
ségtelenül létezett, sőt meghatározó jelentőséggel bír a
jelen számára. A valóságfelfogás másik dilemmája: létezik-e
egyéltalán mindenki számára ugyanaz a valóság? A "Halálfiat"
kapcsán elmondtuk már, hogy a regény szereplői számára gyak-
ran nem egyértelmű valóság és nem-valóság határa, hogy az
író épp az illuziókat akarta lebontani a hősei által fel-
tételezett valóságról. A családregények közép-európai ti-
pológiai rokonai közül Babitson kívül Joseph Roth és Miroslav
Krleža érzékelték ezt a problémát. A Radetzky-indulóban
az eltűnt Monarchia egész világát mintha valami köd lepné
be, mintha kételkednék a regény elbeszélője, létezett-e egy-
általán ez a világ. A legplasztikusabban megelevenített ké-
pek, a morvaországi járási városka például, is rendelkez-
nek a valóságosítatlanság vonásaival. Egy olyan világról van
szó, amelyben furcsa elegyben keverednek illuziók és való-
ság. Ahol fontosabb némelykor az, amit szeretnének hinni,
mint az, ami valóságosan létezik. A solferinói hős, Trotta

százados hitetlenkedve olvassa a tankönyvben, hogy miként mentette meg a csatában a császárt, mert ennek a történetnek kevés köze van ahhoz, amit annak idején maga tapasztalt. Amikor fogadja a császár az audencián, uralkodója szájából csupán néhány szkeptikus és beletörődő frázist hallhat. Jellemző a regény első részének zárlata, ahol Carl Joseph Trotta, a solferinói hős unokája az ukrán katonák énekét hallgatja a császárról és a császárnéről. "A császárné különben már régen meghalt. De a ruszin parasztok azt hitték, még életben van." — megjegyzi meg az elbeszélő.¹⁴²

Miroslav Krleža Glembay-ciklusában az egész családregegy elképzelés kétségessé válik. Nyilvánvalóak a kapcsolatok, amelyek Krleža vállalkozását a műfaji változat klasszikus mintáihoz tűzik; és magáért beszél az eredmény is: regény helyett drámák és elbeszélések sorozata. Az életmű kutatói a huszas évek második felét a realista konvencióhoz való visszatérés szándékával jellemzik. De ez a fordulat egy expresszionista korszak után következik, vagyis az író véglegesen szakított a hagyományos, XIX. századi valóságfelfogással. Hasonlónak tekinthetjük bizonyos fokig vállalkozását azokéhoz az írókéhoz, akik a realizmus alapelveinek jegyében — ezeknek az elveknek a föléléstésével — kísérelték meg széles társadalmi tablót festeni a közvetlenül elmúlt korszakról. A vállalkozás kivitelezése közben lett világos számára, hogy ez az út nem járható. Krleža sem az esztétikai formálásnak a realista elveit nem tartotta maradéktalanul érvényesnek, sem a századvég-század-

forduló horvát világának nyersanyagát nem tartotta alkalmasnak. Egyetérthetünk a horvát író lengyel monográfiájával: "A Glembayok világa hipotétikusan létező világ, potenciálisan létezik, és nem pedig mint egy önkényesen előre meghatározott epikai rend. /.../ A Glembayokban Krleža nem azt akarja megmutatni, milyen volt a horvát polgárság, hanem inkább azon töpreng, milyen lehetett. /.../ A horvát polgárság csak potenciálisan létezik a Glembay-ciklusban, mivel az író által rajzolt kép tulajdonképpen egy másik kép tükörképe. A Glembayok története nem a valóságosan létező társadalmi strukturákban gyökeresik -- nem is gyökereshet abban --, mint ahogy a Buddenbrookok és Forsyte-ok története. Mann és Galsworthy irodalmi fikciója megfelelt egy bizonyos irodalmon kívüli valóságnak, abból nőtt ki. A glembay-i világ fikcionalitása másodlagos fikcionalitás. Nem annyira a horvát polgárság hagyománya tükröződik benne, mint amennyire az európai családregény hagyománya."¹⁴³ A Glembay-ciklus drámáiban és novelláiban Krleža átlépett azon a határon, amely előtt Babits és a cseh Vančura családregényében megtorpant. A horvát író ciklusával magát a konvenció lehetőségét vonta kétségbe.

Eljátszhatunk asszal a gondolattal, hogy elképzeljük együtt családregényeink legfontosabb szereplőit valamikor a múlt század végén, valahol Közép-Európában. Meglehetősen tarka társaság volna együtt, a megszokott társasági érintkezés körülményei között egymással nemigen találkozhatnának. Hiszen van közöttük nemesi származású hivatalnok, ér-

telmiségi és katonatiszt, gyárosok, vállalkozók, kereskedők, falusi boltosok és parasztok. Világaik között is nemegyszer áthidalhatatlanul nagy a különbség, ne csak lakásaik berendezésére gondoljunk, a polgári szalontól a nemesi udvarház kopott pompáján keresztül a parasztportáig, hanem az életforma és a mentalitás különbségeire is. Bécsben, Csehországban, a lengyel Kaliniecben, Zágrábban vagy a kiegyezés utáni Pesten és Budán a XIX. század egész Európában elterjedt, nem kis mértékben egységesedett polgári normái szerint éltek, amikor -- Stanković regényében -- a törökországi szerb Marko egy nagycsalád nemzetségszűke, aki a vérbosszu ősi törvényét még érvényben lévőnek tartja, a bolgár Gerák familia tagjai, az egész nagycsalád, vagyonszűke közösségben élnek. Hasonlítanak viszont egymáshoz abban a családok, hogy mindegyik "rég" család, nemcsak a származás nemesi értelemben vett ősisége okán /ez csak egy részükre érvényes/, hanem abban is, hogy létezésük a társadalom egy korábbi fejlődési szakaszához kapcsolódik, hogy valamilyen megállapodott értékek őrizői. Elmúlásuk, hanyatlásuk története egy egész életforma, társadalmi csoport válsága, többé-kevésbé kikerülhetetlennek tartott folyamat.

A másik jellegzetesség, amellyel rendelkezik kivétel nélkül mindegyik család, a lelki sajátosságok valamilyen csak rájuk jellemző együttese /ami gyakran a biológiai meghatározottság következménye/. Vezérmotívumokként térnek vissza ezek a tulajdonságok, ugyanazokkal a jelzőkkel. Ezek a tulajdonságok nem egy esetben a hanyatlás, a romlás

közvetett vagy közvetlen okai. Anna Maria Tilschová "Régi család" című regényéből idézzük: "... a Kučera szellemet, amely a legnagyobb ellentétekből tevődik össze, spártai szellemből és nemtörődömségből, nehézségségből és élvhajhásságból, észből és esztelenségségből, érzésből és könnyelműségségből; egy régi nemzetség szelleme, mely sok összetevőből áll, és szétforgácsoltságával már nem alkalmas többé az életre."¹⁴⁴

Mind egyik regényben megtaláljuk azokat a részeket, ahol a család korábbi őseiről, származásáról közöl információt az író. Ennek a közlésnek különböző a formája, Krleža például említett fiktív történelmi tanulmányában számol be a Glenbayok őseiről, máskor közvetlenül az elbeszélő tájékoztatja erről az olvasót, az is előfordul, hogy egyes szereplők visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg a család előtörténetét, esetleg több részletben. Ez a gyakran krónika stílusban írt beszámoló többnyire a mű elején található. Néhány jellemző mondat Borisav Stanković regényének első fejezetéből: "Senki se tudja, hogy az ősök közül ki építette a házat, de azt tudják, hogy emberemlékezet óta ilyen gazdagok voltak. Csak a Szentföldre zarándokolt Trifuntól kezdve, aki után a család tagjai hadsáknak nevezték magukat, csak az ő idejétől kezdve tudták, milyen gazdagok..."¹⁴⁵

Regényeink panorámájában a hanyatlás és a romlás különböző változataival találkozunk. Általában a hanyatlás valamilyen sorsszerű végső alakjában jelenik meg, függet-

lenül attól, lassu észrevétlen folyamatról van szó, vagy egyik napról a másikra bekövetkező tragikus eseményről. Egy régi világ áll szemben egy újjal, a régi világnak az elmulása a regények értékrendszerében szükségesnek látszik, de fájdalmas folyamat, melynek során értékek pusztulnak. Az elmúlt, régi világ sok esetben idill formájában jelenik meg a regényekben, amihez érzelmi kapcsolat fűzi az írókat. Ilyen idill a régi bojári udvarház Zamfirescu regényében, a szülő a "Halálfiak"-ban, a családi ünnepek sora, Erathék karácsonyestéjétől a szlovák Drevanskýékéig. Az elmuló világ, a különféle módon megnyilvánuló változások a regények jelentésrétegében kétféle módon jelennek meg. A regények egyik része ezeket a folyamatokat fájdalmasnak, de elháríthatatlannak tartja, bizonyos értékek továbbvitelét lehetségesnek véli /Tormay, Dąbrowska például/, vagy a teljes diszkontinuitást hangsúlyozza /Stoessel, Babits, Novak/.
Néhány regény viszont értékrendszerének centrumával kifejezetten a patriarkális viszonyok továbbmentésére szavaz, mindenekelőtt Zamfirescu regénye, Ján Čajaké és Svetozár Hurban-Vajanskýé, továbbá Elin-Pelin elbeszélése. Ezekben a művekben a romlás egyik formája a gyökerektől való elszakadás, s aki ebben vétkes, annak utja semmi jóval nem kecsegtet. Hurban-Vajanský regényében az úrrá emelkedett Ján Drevanský a következőképpen fogalmaz magában: "Istenem, az anyaföldnek sejtésem szerint megtartó ereje van! Apám elszakadt tőle, és fiatalon meghalt. Miska bátyám él, maholnap hetven éves lesz -- és él még az apja ... él az

édesanyja."¹⁴⁶

A műfaji változat európai mintáihoz hasonlóan a közép-európai regényekben is szinte mindegyik családnak van egy emblematikus jelképe, mint például az Artemonovok számára a "gyelo", a gyár. Stoessl "Erath ház"-ában a szövőgyár, a Glembayok bankja, Cajak "Rovesný család"-jában a bolt, a Kučerák úkeme Tilschová regényében, a szőlő a "Halálfiai"-ban, a családi ház udvarán álló fenyőfa Elin-Pelin elbeszélésében. Nem egy esetben ez a család régiségét, múltját is kifejező ház -- mely gyakran a regény terében is fontos, központi helyet foglal el -- lesz az embléma. Két regénynek a címében is szerepel a ház szó; némiképp ugyan eltérő értelemben, hiszen Stoessl művében inkább a dinasztia szóval rokonértelmi, Tormay Cécile regényében pedig elsősorban az Ulwingek lipótvárosi házát jelenti, mely az egész család sorsának emblémája is, eladása, majd lebontása a nemzetség történetének végpontját jelenti.

Ezeket a házakat alaposan megismerhetjük a regényekben, rendszerint a művek expozíciójában. Erősek, régiek, méltóságteljesek. Polgárházak, nemesi udvarházak és paraszti porták. Érdeemes idézni bemutatásukból. Stanković regényében: "Házuk régi volt. Ugy tetszett, amióta csak a város létezik, az a családi ház már ott állt a helyén. Az egész rokonság belőle sarjadt. /.../ Boltives kaput épített, olyan erőset, akár valami vár."¹⁴⁷ A senggi patrius házat így festi le Vjenceslav Novak: "A Stipanovićok családi háza ... hátával a városfal északkeleti oldalához

támaszkodott, homlokszata pedig egy apróska, zárt térre tekintett, ahonnan csak egy irányban nyílt ut, egy szűk utcácskába. Régimódi, sárga színű kétemeletes ház volt, "pincével" a földszinten, ahol Ante Stipančić apja és anyja még hasai borokat mért."¹⁴⁸ A Bécs külvárosában lévő épületről -- amelyhez hozzátartozott a gyár is -- olvassuk Stoessi regényében: "Erzthék háza olyan volt mint egy fa nyáridőben, amely mindenfelől körülrajzva ziseg a levegőben."¹⁴⁹ Tormay Cécile művében a Pestre hazaérkező, nemzetségalapító Ulwing Kristóf építőmester szemével pillantjuk meg először a "rég házat": "Már tisztán látszott a ház. A meredek kettős tető. Az emeletes, zömök homlokszat. Az apró kockákra osztott ablakok. És a sárga falban a nyomott tölgykapu, melynek félkörívét, mint egy őszbecsavarodó kőszembőlők, hajlitott párkány követte. A párkány végén két urna állt és két oszlopember lenn a kapu mellett... Minden mélyedés, minden kiugrás puha és fehér volt a házon."¹⁵⁰

A nemesi udvarházak rendszerint nyitottabbak, több a természeti-mezőgazdasági világgal a kapcsolatuk. Így fest például az egyik román bojári udvarház: "Matei legelőszőr is egy repkényfalet pillantott meg. Ez távolabb egy nyárfasorban folytatódott, mellyel a zöld kerítés meghosszabbodott a kert egész hosszában. A hatalmas, élőbvénnel bekerített udvar tölgyfa kapufélfái hasas, terebélyes horodókra emlékeztettek. A kaputól a lépcsőig kétoldalt akáccokkal beültetett övény kigyózott."¹⁵¹ A szlovák Hurban-Vajanský regényében a honorácior-középosztálybeli Ján

Drevanskýnak a háza a kúria jellegzetes vonásaival rendelkezik: "Krásny dom /szó szerint Szépház/ mintegy a szétszórt házak közepén állott... Az erős deszkakerítéssel övezett tág udvar egész elnyult a falu utjáig. Vidáman világitott fehérre meszelt homlokszata, csillogott a hatalmas üvegajtó..."¹⁵² Végül pedig a bolgár paraszti nagycsalád lakóhelyének képe: "Nagy fehér háza, melyben népes családjával együtt lakott, a falu közepén, a legfeltűnőbb helyen állott. Messziről meg lehetett ismerni, hogy gazdag ember háza. A tágas udvart, melyben akár az egész szomszédság elfért volna, bátyyszerű fehér fal sárta körül."¹⁵³

A klasszikus mintához hasonlóan a keletközép-európai családregegyekben is igen gazdag a társadalom életmódjára, a családok szokásaira vonatkozó anyag. A társadalmi érintkezés formáitól kezdve a családi eseményeken keresztül a tárgyi környezet /lakásbelső például/ rajzáig, a viselkedés, az öltözködés megannyi részletéig. Ez a gazdag művelődéstörténeti anyag, a századvég és századforduló Kelet-Közép-Európájának családi világa, bizonyára számos tanulsággal járna a mentalitástörténet, az életforma kutatóinak. A "családi tér" sajátosságaiból következően jelentős hangsúlyt kapnak a családi üssejövetelek, ünnepek, étkezések. Jelentős terjedelem jut regényeinkben keresztelők, esküvők-lakodalmak, névnapok, halotti torok, karácsonyesték, egyéb jeles napok leírásának. A családi étkezések változtathatatatlannak tűnő és a fiatalabb nemzedékeknek egyre nehezebben elviselhető rendje a cseh Kučera családnál épp-

ugy a familia űsaszetartozását, a régi "rend" kiűrűlését van hivatva jelképseni, mint a morvaországí járásí főnök-nél Joseph Roth regényében. A karácsonyi szokások részletes bemutatása Stoessl regényében /63-71./ vagy Hurban-Vajanský patriarkális szlovák parasztcsaládjának karácsonya szinte néprajsi érdekességgel bír. Ugyanugy mint a keresztelű ünnepe a szenggi szűlűben fűlállított sátorban, valamint Sofka eskűvűre készűlűdése és maga az eskűvű Borisav Stanković regényében /tűbb fejesetre kiterjedűen/.

A kűvetkezőkben a kelet-kűszűp-eurűpai családregeűnyeknek három sajátos kronotoposzát kívánjuk megvisagűlni: az asszimiláció jelentésvaltozatait, város és falu opposziójának sajátosságait, továbbá periféria és centrum szembenállásának jellemző vonásait. Ezek a kronotoposzok mindenekelőtt a regénytípus kűszűp-eurűpai jellegzetességeit mutatják meg.

Az emelkedés vagy a késűbbi hanyatlás valamelyik lépcsűfokán gyakran előfordul kűszűp-eurűpai családaink életében, hogy megvaltoztatják tagjai nemzeti hovatartozásukat, esetleg nyelvet, nevet cserélnek. A társadalmi emelkedés és asszimiláció összefűggése elvben nem kizárólagosan csak régióink jellemzője, és a polgárosodás és asszimiláció ilyen szoros kapcsolatára másutt nemigen találunk példát. Az osztrák Stoessl regényét kivéve szinte nincs is olyan családregényűnk, amelyben ne találkoznánk a problémával. Hol csak jelzészerűen, hol a regények világának perifériáján, hol pedig centrumában szerepel ez a kérdés. Az asszimiláció

fontos helyet kapott Tormay Cécile, Joseph Roth, Harminia Naglerowa, Svetozár Hurban-Vajanský, Ján Čajak és Vjenceslav Novak regényében, továbbá Miroslav Krleža Glembay-ciklusában. A szidóság asszimilációjának számos kérdése fölvetődik Babita és Dąbrowska regényében. Ahhoz, hogy megértsük, nem csak egy motivumról van szó családregényeinkben, szükséges némi magyarázat a keletkezés-európai nemzettéválás sajátosságairól. Arról az ismert tényről, hogy a polgári nemzetállam célkitűzése olyan társadalmak előtt jelent meg, amelyek nagyobb, dinasztikus birodalmakban éltek, a nemzeti autonómia különböző formáival, esetleg kisebbségként. Így tehát a társadalmi előrelépés, a karrier közben azal is szembe kellett nézni, milyen nemzeti vagy állami keret tagságát vállalja el az illető. A közösségi identitás különböző formáiról van szó. Joseph Roth így kezdi a "Radetzky-induló"-ban krónikáját a nemzetségről: "A Trották nem voltak régi nemzetség. A nemzetség alapítója a solferinói csata után kapta meg a nemességet. Szlovén volt."¹⁵⁴ És osztrák lett; mint nemest, aki följebb emelkedett, saját apja is másként kezeli, már németül beszél vele. Fia pedig, a járási főnök, a birodalom a dinasztia rendületlen hűségében él, közösségi identitástudatának legfontosabb összetevője a császár személye. Olyan azonosságtudatról van tehát szó, amelyben származás, anyanyelv, nemzeti kultúra nem sok szerepet játszik. Inkább az állami hovatartozás, konkrétan a Monarchiával való azonosulás. A Glembay-klán több tagja számára hasonlóak az azonosulás kérdései. Ha kell, nyelvet

cserélnek, meggyőződést változtatnak.¹⁵⁵ Számukra is az egyik vállalt közösség a többnemzetiségű Habsburg-birodalom. Az a különbség csupán, hogy míg ezt a folyamatot Krleža elítéli, szarkasztikus gunnyal szemléli, Roth megértően mutatja be, sőt némi elégikus pátozzsal /amiből azért nem hiányzik a finom irónia sem/ érzékelteti a Trottaék osztrákiségét.

Egészen más típusával találkozunk az asszimilációnak Tormay Cécile és Herminia Naglerowa regényében. Az asszimiláció itt is önkéntes, egy ország, haza vállalása, annak nyelvével együtt. Ulwing Kristóf építőmester 1849-ben, amikor a honvédsereg beveszi Buda várát, s a háború veszteségeire gondol, városának, Pestnek pusztítására, testvérének halálára, határozott mozdulatokkal írja át magyarrá a német feliratot dolgozószobája ajtaján. A "Krauzék és a többiek" egyik nemesi szereplője a következőképpen fogalmazza meg a galiciai lengyellé válás folyamatának szükségességéről a véleményét: "Az új társadalmi erők nem másnak, mint a természetes asszimilációnak az eredményeképpen jelentkeznek. Egy-egy fejlődési szakasz nem egyéb, mint az alsóbb rétegek fölemelkedése a magasabbak szintjére. Mivel pedig nálunk a nemesség fajsúlyja óriási volt, és az ma is, a nemesség hibái és erényei ismétlődnek rendre a polgárságban, a népben, még a zsidókban is, amikor europaizálódni kezdenek."¹⁵⁶ A lengyel és a magyar író művében a lengyellé, illetőleg magyarrá válást pozitív folyamatnak tekintik, bizonyos értelemben szükségszerűnek. Ezzel ellenté-

tes jelentést kap az asszimiláció a két szlovák és a horvát regényben. Hurban-Vajanský és Čaják regényében az értékrendszer centrumában található ez a kérdés. Az anyanyelv elhagyása, a vezetéknev átírása magyar helyesírás szerint -- nemcsak a társadalmi emelkedést jelenti a hősök számára, hanem egyenértékű a szüléssel és romlással, olyan cselekedet, aminek erkölcsi és fizikai pusztulás a következménye. Az egyik oldalon azokat a szereplőket találjuk, akik vissza akarnak térni a gyökerekhez, s az ő sorsuk boldoguláshoz vezet, a másik oldalon az ősi, egyszerű, paraszti világtól való elszakadást, s ennek katasztrófa a vége. A zenggi horvát patricius családnak igazából ott fejeződik be a története, amikor Ante Stipančić fia átkereszteli magát Istvánffy Györgynek. A horvát és a szlovák írók szemében tehát az asszimiláció negatív jelenség, az anyanyelvhez és kulturához való hűség ellenkező pólusza.

A közép-európai családregegyek egyik specifikus sajátossága a "nemzeti tér" jelentősége. Érzékelhetjük ezt a hazát, a szűkebb és tágabb szülőföld képeiben. A román Zamfirescu számára a Baragán síksága, Babitanak a Dunántul, a szlovák Hurban-Vajanskýnak a szlovák táj /amikor Bécsből utazik haza hőse, "mikor a vonat Pozsony után már tiszta szlovák földre érkezett"¹⁵⁷/; a polgári-kereskedő családok világában a szülőváros: Prága, a délkelet-ezerbiai Vranje, Bécs, Zengg. És a családi történetekbe is gyakrabban beleszővődnek a nemzeti történelem eseményei, mint a

családtagok sorsának döntő sorsfordulói. 1848-at közelebbi vagy távolabbi vonatkoztatási pontként megtalálhatjuk például Zamfirescu és Tormay Cécile regényében éppugy mint Vladislav Vančuráéban és a "Halálfiak"-ban.

Régióink családregegyeinek szintén sajátos jellegzetessége a város-falu különbségben megragadható kétféle értékrendszer. Ez az értékdimenzió a művek tulnyomó többségében alapvető fontossága. A polgári világ létrejöttét végigkíséri a közép-európai társadalmakban meghatározó jelentőségű különbség: az agrárius-vidéki és a polgári-városi között. Az előbbi szoros kapcsolatban van a természeti környezettel, időszemléletét az évszakok rendje, a mezőgazdasági munkáké határozza meg, az egyik legfontosabb értéke a föld. A másikban érvényesül a teljesítmény elve, a fölhalmozásé; az idő inkább célképzetes, haladásának az üteme gyorsabb és a természetétől függetlenebb stb. A kétféle értékrendszer szembenállása többféle formában jelenik meg; némelykor egymást kizáró módon, uri-nemesi és polgári, illetőleg városi és paraszti /falusi/ ellentétében. Dąbrowska regényében, mint láttuk, két központi szereplő -- Bogumil és Barbara -- sorsában mintegy felel egymással állandóan a két őselv.

A föld alapvető jelentőségű az öreg, régi vágású bojár számára Zamfirescu regényében. Vejétől sikerül megszöknie a városból, s betegen-öregén otthon lehet ismét: "Igy hát Dinu ur megmenekült, s ott maradt a faluban, benn ugyan s egyesegyedül, de ... korlátlan ura s gazdájaként a földnek, amelyen született, amelyen élt, a földnek,

amelyet annyira szeretett, s amelyben örök álmát fogja majd aludni, asszal a meggyőződéssel, hogy ott lesz neki a legjobb, s hogy akárosak ősei, a Gé-meterben ő is megszerzi a halhatatlanságot, életének büntetését és jutalmát.¹⁵⁸ Ennek a magatartásnak jellemző példája Cenci néni éppugy, mint Bogumil az "Éjjelek és nappalok"-ban vagy Hurban-Vajanský regényének azok a szereplői, akik otthon, a paraszti nemesség ősi fészkeiben művelik a földet. Nem láthatunk csupán elmaradottságot, a nyugat-európai fejlődéshez képest késést ebben a jelenségben. Az un. családregény kelet-közép-európai változatai éppen arra figyelmeztetnek, hogy annak a bonyolult, soktényezős folyamatnak, amelyet polgárosodásnak nevezünk, voltak olyan sajátos utjai, amelyeken az egykori nemességből származó rétegek és a parasztság csoportjai haladtak egy új életforma felé.

Közép-Európa sajátos öntudata jelenik meg abban a kronotopozsban, amelyet centrum és periféria ellentétének nevezhetünk. A társadalmi emelkedés, a rétegváltás vagy hanyatlás során regénytípusunk családjai változtatják lakóhelyüket. Ennek a helyváltogatásnak egyik iránya: az otthonból, a szülőföldről elfelé vezet. A regények értékrendjében ez ambivalens módon van jelen. A falu, a kieváros részint visszahuzó, provinciális közeg, részint az ősök földje, az otthoné, ahol minden és mindenki ismerős. Családjaiknak szinte kivétel nélkül valaminő periférikus hely a térbeli középpontja. Ez még Stoessl Bécsben játszódó "Brathás"-ára is érvényes, hiszen a Neubau Bécsnek akkor külvá-

rosi negyede. És nemcsak a felföldi szlovák kisvárosok ki-
osik vagy a XIX. század fejlődésének útjából kikerülő Zengg
kikötője, vagy Dabrowska Kaliniece és Babits Sótja-Gáborosa,
hanem Pest és Buda is Tormay Cécile regényében /hiszen a
reformkorban vagyunk/, de Prága és Zágráb sem igazi nagy-
város /az előbbinek 1880-ban mintegy 160 ezer, az utóbbi-
nak pedig mindössze 28 ezer lakosa volt/ ekkor. Ezeknek a
helységeknek valamilyen centrumtól függve kellett élniük,
tartományi székhelytől, birodalmi fővárostól. A családok
azon képviselői^{nek}, akik karrierre vágytak, el kell szakad-
niuk otthoni közegüktől, meg kell tapasztalniuk, hogy a
nagyvilág /amint a külföldön tanulók érzékelhetik, a román
Matei Damiantól az "Éjjelek és nappalok" Agnieszka-ján ke-
resztül a Bécsben diákoskodó horvát fiatalemberig Novak re-
gényében/ tükrében szülőföldjük nemegyszer mennyire fájdal-
masan vidékies. Ugyanakkor nem egy esetben idegen marad a
"nagyvilág", ellenséges és megismerhetetlen, idegen nyelvű,
furcsa szokásokkal. A faluról származó Bécsbe került szlo-
vák fiatalasszony érzéseiről így számol be Hurban-Vajansky:
"Az utcán Anna dílegénül érezte magát; ha valaki a férjét
kereste, leesztötte a szemét, úgyhogy sokan nem hitték, hogy
a mérnök urnak törvényes felesége. A színházban szorongott,
attól félt, hogy leesik a nagy csillár, hogy kigyullad a
színpad, mert annyit parádéztak ott a tüszel. Minden uri-
embert szidónak nézett, a hölgyekben olyan komédiánsnőket
látott, amilyenek egyszer elvetődtek Lipovába."¹⁵⁹

Végül meg kell említeni családregegyünk földrajzi te-

rének határvidéki jellegét. Legtöbbször átmeneti terület: civilizációk, kulturák, nyelvek határán. Ennek a határvidékiiségnek többféle inkarnációjával találkozhatunk. A Radetsky-induló családját származása /a szlovén falu/, lakóhelye /a morvaországi járásszékhely/, az utolsó nemzedék tagjának határvidéki garnizonja Galiciában is tipikusan határvidékivé teszi. Joggal állapítja meg ezért Kajtár Mária: "... egyik Trotta sincs a középpontban, hanem valahol egy kisvárosban, részben a Monarchia periferiáján /.../ A Monarchiát és az emberek életét az író a periféria nézőpontjából ábrázolja."¹⁶⁰ Határvidéken található Debrowka regényében Kaliniec, a szerbiai Vranje Stanković "Romlott vér"-ében. Annak számít egész Galícia Haglerowa művében, különösen pedig ^{Bory} Bory városa; Teobald Krause így medítál egy alkalommal: "A schleswigi életről háború lehet, akár milyen ostobaságból itt, a határon jöhet nekünk a nyakunkra Oroszország ultimátuma!"¹⁶¹ Hurban-Vajanský regényében az egyik kisváros közel fekszik Magyarország határához; Rohov erdőt felidézve így adja föl az elbeszélő: "Szépek voltak önmagukban, és azon a határon húzódtak, amelyiken túl már az európai kultúra kezdődött."¹⁶² A külső helyzetből adódó körülményekben látja Bécs küldetését az "Erath ház" című könyvének önálló esszének is beillő részletében Otto Stoessel; ezt ugyan nem tartja elegendőnek, hogy a város megtartsa egy többnemzetiségű államot, azt az Ausztriát, amely történelem nélküli közösség csupán. "Ennek a városnak a hivatása kimerül abban,

röviden szólván, hogy ott feküdt Kelet és Nyugat között. A város és az állam megelégedett assal, hogy eszinyhely legyen, nem pedig hogy egy olyan érdekes eszinyhely, amely maga is részt vett volna tevékenyen az eseményekben, maga is hozzáadott volna valamit."¹⁶³

Kitekintésünk tanulságait a következőképpen lehet röviden összefoglalni. A klasszikus európai családrégény keletközép-európai megfelelői általában a realizmus irányához sorolhatók. A realista törekvések azonban mást jelentenek az egyes nemzeti irodalmakban; van ahol a realizmus irányzatának új szakaszát, máshol viszont XIX. századi, nemzetnevelő didakticizmussal átszőtt változatát. A nyugat-európai mintákhoz hasonlóan térségünk családrégényeiben is megtalálhatjuk a naturalista mozzanatokot, mind a szemléleti, mind az ábrázolástechnikai vonatkozásokat. A naturalista mozzanatok súlya, jelentősége azonban különböző. Némelyik regény majdnem minden szempontból ehhez az irányhoz sorolható, más családrégényekben viszont a naturalizmusból származó elemek csak alárendelt szerepet játszanak.

Alapjában véve térségünkben az ún. családrégény műfaji változata két kisebb sémát rajzol körül. Egy esőkebben ~~... a kelet-európai, a nyugati regény, a magyar és a szlovák regények tartoznak; illetőleg egy közép- és délkelet-európai, ahová szlovák, román, szerb és horvát művek tartoznak. A két csoport közötti különbség részint a műfaji hagyományok differenciáltságából, részint az illető társ-~~

Képeket!
elb!

dalom polgárosultságának mértékéből következik. A több nemzedék történetét bemutató művek családja jóval ritkábban polgárcsalád, mint a klasszikus nyugat-európai mintákban. Láthattuk, hogy viszonylag széles a skála^a nemesi középosztálytól kievárosi patriciuson át paraszti nagycsaládig. A családi hanyatlás, társadalmi átrétegesedés nem elsősorban a klasszikus értelemben vett polgárság sorsában jelenik meg Közép-Európa keleti felén. Ezt mondhatjuk inkább, a polgárosodás különféle változatairól van szó. Elmulik egy patriarkális, feudális világ, új értékek, szemlélet lép a helyébe, s a "régik családok" vagy képesek alkalmazkodni, új életformát kialakítani, vagy pedig elhullanak, kiesnek az időből és a történelemből. Ezt a folyamatot különféleképpen szemlélik az írók. Van aki szükségsszerűnek tartja, de fájdalommal nézi a régi világ elmulását, van aki nem a pusztulás, hanem a lehetséges átalakulás szemzőgéből mérlegeli a változásokat, van ki megmarad a patriarkális viszonyok mellett, s illuziókat táplál magában.

Fontos sajátossága a keletközép-európai családtörténeteknek a családtörténeti folyamat összekapcsolódása a nemzeti történelemmel. A régi családok elmulása államok és hazák bukásával járhat, új hazák fölemelkedésével. A nemzeti tér jelentősége egytől egyig mindegyik műben fontos, kapcsolatban van a regény által kifejezett értékrendszer centrumával. Vagy úgy, hogy a szóbanforgó család hanyatlása nemzeti szempontból is negatív következményekkel

jár /mint például Babits regényében/, vagy pedig úgy, hogy bizonyos réteg elpusztulása ad éppen lehetőséget a nemzeti ötlelemkedés erőinek /a horvát Vjenceslav Novak vagy a szlovák Svetozár Hurban-Vajansky' regényében például/.

Mind ezek következtében a keletközép-európai családré-
gények értékeszerkesztésében igen fontos helyet kap polgári
és patriarkális értékek szembenállása, másképpen a városi
és polgári, illetőleg a falusi és nemesi vagy paraszti vi-
lág eltérő mivolta. A polgárosodás sajátos körülményeivel
függ össze, hogy Közép-Európa keleti felén a társadalmi e-
melkedés, illetőleg hanyatlás nem független nemzetek-etni-
kumok összeolvadásának és elkülönülésének XIX. századi fo-
lyamatától, a regényeinkben egyszer negatívnak, másszor
positívnak tartott asszimilációtól.

Műfaji változatunk története jellemző tükre mind a
regényfejlődés, mind a polgárosodás dilemmáinak.

V. J e k y z e t e k

- 1 "Auszuscheiden sind allerdings typologische Gliederungen nach Stoffen, Themen, Figuren, Wirklichkeitsbezirken usw., denn Kriegs-, Abenteuer-, See-, Entwicklungs-, Generationen-, Detektive-, oder Bewusstseinsroman bezeichnen Gruppen, die im wesentlichen inhaltlich-stofflich und damit historisch bedingt sind und daher nicht jene ahistorische Konstanz aufweisen, die Typen in unserem Sinne eignen muss. Es darf allerdings nicht übersehen werden, dass mit mancher dieser Gruppen auch echte typenbildende Elemente gegeben sind. So sind z. B. Abenteuer- und Entwicklungsroman im allgemeinen durch die Einsträngigkeit der Handlungsführung, Generationen- und Familienroman durch Vielsträngigkeit gekennzeichnet. Ebenso ist der Bewusstseinsroman meist nicht nur inhaltlich, sondern ebenso erzähltechnisch und strukturell von den anderen Gruppen unterschieden, doch werden in einer solchen Gruppierung den stofflichen Merkmalen untergeordnet." Stanzel, K. Franz: Typische Formen des Romans. Göttingen 1964. 9.
- 2 Flaker, Aleksander: Die slavischen Literaturen 1870-1900. In: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Band 18. Jahrhundertende-Jahrhundertwende. I. Teil. Wiesbaden 1976. 321.
- 3 Krejčí, Karel: Powieść rodowa w literaturze polskiej i czeskiej na tle "Nocy i dni" Marii Dąbrowskiej. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Pod red. Ewy Korszeniewskiej Warszawa 1963. 47-61.; Frydrycha, Anna: Problèmes concernant le "roman-fleuve" I-II. Zagadnienia Rodzajów Literackich /Łódź/ 1968. 1.sz., 1969. 2. sz.; Gorilovics Tivadar: A modern polgári családtregény. Budapest 1974.; H. Szász Anna Mária: A 20. századi családtörténeti regény. Budapest 1982.
- 4 Hankiss János: Problèmes du roman historique. Zagadnienia Rodzajów Literackich /Łódź/ 1959. 2.sz.; Frydrycha, Anna i.m.; Vidan, Ivo: Ciklus o Glembajevima u svom

- evropskom kontekstu. In: Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Zagreb 1970. 461-539.
- 5 Mihályi Gábor: Az életkudarcok írója /Roger Martin Du Gard élete és művei/. Budapest 1981. 220.
 - 6 Sziklay László: Romantika és realizmus a századforuló történelmi regényeiben /Sienkiewicz, Jirásék, Gárdonyi/. In: Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok történetéből. Budapest 1969. 509-547.; Sieroszewski, Andrzej: Węgierska i polska powieść historyczna w dobie romantyzmu. Warszawa 1976.; Fried István: A kelet-közép-európai regény kialakulásához. In: OSzK Évkönyve 1980. 517-538.
 - 7 Néhány szó a XI. századi lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásáról. In: Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok történetéből. Budapest 1969. 587.
 - 8 Kovács Endre: Maria Dąbrowska i współczesni jej pisarze węgierscy. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Pod red. Ewy Korzeniewskiej Warszawa 1963. 62-81.
 - 9 H. Szász Anna Mária i.m. 11.
 - 10 H. Szász Anna Mária i.m. 12.
 - 11 Magyarországon monográfia is született műfaji változatrunkról, elsősorban a német irodalom, illetőleg tudomány természetét figyelembevéve: Istóka Dessőné Mein Rózsa: A generációs regény. Budapest 1940. Es a munka egy német tanulmányból vesi a családregény definícióját: "Stammbauremane sind Familiengeschichten ganz bestimmten Charakters. Der Begriff Familie ist erweitert zum Begriff des Geschlechts, des Stammes, dessen verschiedene Generationen und Einzelglieder sich in der engen Gemeinschaft ihres Stammbaumes zusammenschliessen und aus Zugehörigkeit zu diesem Stammbaum eine bestimmte Bedeutung und einen bestimmten Character erhalten." Kutser, Elisabeth: Zum Stammbauroman in der neueren Literatur. Diss. Leipzig 1929. Istóka Dessőné értekezése alapján idéssük: 6-7.

- 12 Erről részletesen értekezik a szovjet A.V. Csicserin: Voznyiknovjentyije romána-épepej /Moszkva 1958, másodszor: 1975/ című munkájában; továbbá lásd: János, Ion: Romanul monumental și secolul XX. București 1963.; illetve művének magyarul önálló kötet formájában megjelent I.fajezete — János János: A regényeposz. Bukarest 1962.
- 13 Gorilevics Tivadar i.m. 21.
- 14 Hankiss János i.m. 25.
- 15 Vidan, Ivo i.m. 529.
- 16 H. Szász Ann Mária i.m. 12-13.
- 17 Ponga, Hermann: Das kleine Lexikon der Weltliteratur. Stuttgart 1956. 469-470.
- 18 A címszó szerzője: Szekfü András. Világirodalmi Lexikon II. Csm-E. Budapest 1972. 405-406.
- 19 A roman-fleuve /regényfolyam/ kifejezés André Maurois-tól származik, ő említette először Maurice Barings: Daphné Adeane c. regényéhez írt előszavában. V.ö. Clouard, H.: Histoire de la littérature française. Du symbolisme à nos jours. II. Paris 1949. 397.
- 20 Sierotwiński, Stanisław: Słownik terminów literackich. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966. 203.
- 21 Głowiński, Michał - Okopien-Sławinska, Aleksandra - Sławinski, Janusz: Zarys teorii literatury. IV. kiadás Warszawa 1975. 378.
- 22 Frydrycha Anna i.m. II. 28.
- 23 H. Szász Anna Mária i.m. 39.
- 24 Vidan, Ivo: Porodna dekadencija u djelu Borisa Stankovića. In: Delo Stankovića u svome današnjem vremenu. Beograd 1978. 94.
- 25 Słownik terminów literackich. Warszawa 1976. 376.
- 26 Szerb Antal: Uj klasszicizmus? /1938/. Mi a varázsló eltöri a pálcáját c. kötet /Budapest 1961. 427./ alapján idéztük.
- 27 Krejčí, Karel i.m. 47.
- 28 Skwarczyńska, Stefania: Wstęp do nauki o literaturze I. Warszawa 1954. 459.

- 29 Vidan, Ivo: Ciklus o Glembajevima u svom evropskom kontekstu. In: Hrvatska književnost prema evropskim književnostima. Zagreb 1970. 529-530.
- 30 Lásd erről részletesen: Fried István i.m.
- 31 Sieroszewski, Andrzej: Węgierska i polska powieść historyczna w dobie romantyzmu. Warszawa 1976. 18.
- 32 V.ö. Sziklay László: Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben /Sienkiewicz, Jirásek, Gárdonyi/. In: Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest 1969. 509-547.
- 33 Eredetileg fültehetően Słowacki nyomán terjedt el, 1891-ben ilyen címmel adott ki regényt Antoni Sygietiński.
- 34 Pik, Ignacy: Dwadzieścia lat literatury polskiej /1918-1938/. Kraków 1939. 115.
- 35 Naslerowa, Herminia: Krausowie i inni. Z cyklu "Kariery" I. Warszawa-Kraków 1936.
- 36 Gombrowicz, Witold: Wspomnienia polskie - Wędrowki po Argentynie. Parys 1977. 102.
- 37 Tormay Cécile: A régi ház. Budapest 1914. 152.
- 38 1917-ben németül is megjelent Berlinben; kiadták még: svédül, dánul, angolul, olaszul, finnül is.
- 39 Tormay Cécile i.m. 206.
- 40 1954-ben jelent meg angolul.
- 41 Tormay Cécile i.m. 152.
- 42 H. Szász Anna Mária i.m. 143-144.
- 43 Naslerowa, Herminia i.m. I. 3.
- 44 Naslerowa, Herminia i.m. I. 15-16.
- 45 Pik, Ignacy: Rodowód społeczny literatury polskiej. I. Kraków 1938. 69-70.
- 46 Sőtér István: Babits Mihály, a regényíró. = Uj Irás 1983. 11.sz. 42.
- 47 Rónay László: Babits, a regényíró. In: Szabálytalan arcképek. Budapest 1982. 79.
- 48 Rába György: Babits Mihály. Budapest 1983. 239.
- 49 Sandauer, Artur: i.m. In: Dla każdego coś przykrego. Kraków 1966. 119-126.
- 50 Gombrowicz, Witold: Ferdynand. Budapest 1982. 139.

- 51 Przybos, Julian: Centrum polszczyzny. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Pod red. Ewy Korzeniewskiej Warszawa 1963. 21.
- 52 Messi József: A magyar regény. Budapest 1973. 623.
- 53 Zawodzinaki, Karol Wiktor: Maria Dąbrowska /Historyczno-literackie znaczenie jej twórczości/. 1933. Idézzük az Opowieści o powieści. Kraków 1963. 257. alapján.
- 54 Libera, Zdzisław: O twórczości Marii Dąbrowskiej. In: Maria Dąbrowska. Pod red. Zdzisława Libery Warszawa 1963. 31.
- 55 Kolozsvári Grandpierre Emil: Küzdelem az epikával. Jegyzetek a Halálfiairól. = Magyar Csillag 1943. 581-590.
- 56 Drewnowski, Tadeusz: Rzecz russowska. Kraków 1981. 13.
- 57 Rába György: i.m. 245.
- 58 Sipos Lajos: Az író és regénye /A Halálfiairól/. = Irodalomtörténet 1976. 2.sz. 323.
- 59 Dąbrowska, Maria: Jak powstały "Noce i dnie". = Kultura 1932. Idézzük Zdzisław Libera: Maria Dąbrowska. Warszawa 1963. 117. alapján.
- 60 Tadeusz Drewnowski idézi az írónő 1926.VII.1-i füljegyzését: "Hozzákezek a regény vázlatához." In: Drewnowski i.m. 185.
- 61 Európa Kiadó Budapest. A fordítás Kerényi Grácia munkája.
- 62 Nagyszolymosi József: A lengyel irodalom. Budapest 1934. 106-107.
- 63 Kovács Endre: Maria Dąbrowska i współczesni jej pisarze węgierscy. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej Pod red. Ewy Korzeniewskiej Warszawa 1963. 73-74.
- 64 Sötér István: Tisztuló tükrök. Budapest 1966. 15.
- 65 Az író megjegyzése. In: Halálfiak. Budapest é.n. 1927. 695.
- 66 Fryde, Ludwik: "Noce i dnie". = Droga 1935. Idézzük Zdzisław Libera: Maria Dąbrowska. Warszawa 1963. 232. alapján.

- 67 Kołaczkowski, Stefan: O powieści Dąbrowskiej. =
Marcheilt 1935. Idészük Zdsisław Libera: Maria Dąbrow-
ska. Warszawa 1963. 226. alapján.
- 68 Siensel, K. Frans: i.m. 16-25.
- 69 Rényi László: Két korszak határán. A Halálfiat. In:
Szabélytalan arcképek. Budapest 1982. 80.
- 70 Keményi Grácia: "Noce i dnie" w oczach węgierskiego
czytelnika. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii
Dąbrowskiej. Pod red. Ewy Korszeniewskiej Warszawa
1963. 281.
- 71 Fryde, Ludwig: i.m. In: Zdsisław Libera: Maria Dąbrow-
ska. Warszawa 1963. 238.
- 72 Korszeniewska, Ewa: Ostere szkice o "Nocach i dniach".
In: O Marii Dąbrowskiej. Wrocław 1956. 83.
- 73 Szawinski Janusz: Pozycja narratora w "Nocach i dniach
Marii Dąbrowskiej. In: Pięćdziesiąt lat twórczości
Marii Dąbrowskiej. Pod red. Ewy Korszeniewskiej
Warszawa 1963. 82-99.
- 74 Szawinski, Janusz i.m. 85.
- 75 Szawinski, Janusz i.m. 88.
- 76 Sipos Lajos i.m. 327.
- 77 Illés Gyula: Halálfiat. /1935/ In: Inggyn lakoma
Budapest 1964. I. 104.
- 78 Szawinski, Janusz: i.m. 93.
- 79 Pomirowski, Leon: Nowa literatura w nowej Polsce.
Warszawa 1933. 139.
- 80 Rényi László i.m. 88.
- 81 Szabó Dezső: Filozopter az irodalomban. Kritikai Füze-
tek I. 1929. szeptember. 31-33.
- 82 Lukács György: A regény elmélete. In: Lukács György
Összes Művei. Budapest 1975. 569.
- 83 Sipos Lajos i.m. 323.
- 84 Estanjkovicz, Jadviga: Realizm M. Dombrowskoj.
Moszkva 1974. 73.
- 85 Szawinski, Janusz i.m. 96.
- 86 Babits költészetét tárgyaló művében részletesen szól a
Bergeon-hatásról: Rába György: Babits Mihály költé-
szete. 1903-1920. Budapest 1981. 77.

- 87 Sötér István: i.m. 36.
- 88 Kridl, Manfred: Literatura polska. New York 1945. 559.
- 89 Fryde, Ludwik i.m. 247.
- 90 Szawiński, Janusz i.m.
- 91 Miłosz, Czesław: Traktat poetycki. In: Poezja. Warszawa 1981. 235.
- 92 Csányi László: Babits valóság /Tények és érvek a Halálfiához/. = Uj Írás 1983. 11.sz. 44.
- 93 Kijowski, Andrzej: Maria Dąbrowska. Warszawa 1964. 10-11.
- 94 Dąbrowska, Maria: Kilka myśli o "Nocach i dniach". /Ateneum 1938/. Idézzük a "Pisma rozproszone" I-II. Kraków 1964. 581. alapján.
- 95 Markiewicz, Henryk: "Noce i dnie" na tle polskiej tradycji powieściowej. In: Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Warszawa 1963. 37.
- 96 Fryde, Ludwik: i.m. 249.
- 97 Przyboś, Julian i.m. 31.
- 98 Dąbrowska, Maria i.m. In: Pisma rozproszone. Kraków 1964. II. 589-591.
- 99 V.8. O.Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 262.
- 100 Rába György: Babits Mihály. Budapest 1983. 233.
- 101 Örökségem = Nyugat 1912. II. 50-51. Idézzük Babits Mihály Összes Művei /Budapest 1945./ 543. alapján. A versre Rónay László hívta fel figyelmünket.
- 102 Kolozsvári Grandpierre Emil i.m. In: Utazások a valóság körül. Budapest 1969. 105.
- 103 Sötér István i.m. 41.
- 104 Illyés Gyula i.m. In: Ingyen lakoma. Budapest 1964. I. 101.
- 105 Rába György i.m. 232.
- 106 Rába György i.m. 245.
- 107 Németh László: Éjjelek és nappalok /1962/. In: Kiadatlan tanulmányok. Budapest 1968. II. 434.
- 108 Fryde, Ludwik i.m. 257.
- 109 A családtörténet és az expozíció kapcsolatával bővebben: "Családtörténeti modellek a közép-európai iro-

dalmakban" /Dąbrowska, Krleša, Babits/" = Hungarológiai Közlemények 1982. 3.sz. 341-346. lapon közölt tanulmányomban foglalkostam.

- 110 Lukács György: A regény elmélete. In: Összes Művei. Budapest 1975. 515.
- 111 Pomirovski, Leon i.m. 139.
- 112 Zawodszinski, Karol Wiktor i.m. 240.
- 113 Fryda, Ludwik i.m. 232.
- 114 Kolossvári Grandpierre Emil i.m. 108.
- 115 Głowinski, Michał: Powieść młodopolska. Warszawa 1969. 280.
- 116 Pék Lajos: Kései szembenzés a Halálfiak-val. In: Babits Mihály: Halálfiak. Budapest 1972. Utószó 749.
- 117 Rónay László i.m. 82.
- 118 Skwarczyńska, Stefania: Wstęp do nauki o literaturze. Warszawa 1954. I. 182.
- 119 Rónay László i.m. 69.
- 120 Itt megjegyzendő, hogy a fordító az ön kifejezéssel a lengyel pan szót magyarította /ami első jelentése szerint magyarul ur, de általános megszólító forma, ha nem tegeződünk valakivel/.
- 121 Cywiński, Bohdan: Doświadczenie Europy. = Znak /Kraków/ 1979. 6.sz. 486.
- 122 Szóll Zsuzsa: Ichverlust und Scheingemeinschaft. Budapest 1979. 28-29.
- 123 Heger, Roland: Der österreichische Roman des 20. Jahrhunderts. Wien 1971. I. 146.
- 124 Šinkovič, Aleksander: Dielo Jána Cajaka. Bratislava 1964. 101.
- 125 Először 1948-ban jelent meg Budapesten Guzsbakötött élet címen, másodszor 1966-ban Ujvidéken Szilaj vér címmel. Mindkét kiadást Csuka Zoltán fordította.
- 126 Vičan, Ivo: Porodična dekadencija u djelu Borisa Stankovića. In: Delo Bore Stankovića u svome današnjem vremenu. Beograd 1978. 99.

- 127 Rosandić, Dragutin: Književna svjedočenja Vjenceslava Novaka. In: Vjenceslav Novak: Posljednji Stipančići. In velegradskog podzemlja. Zagreb 1977. 10.
- 128 Hurban-Vajansky, Svetozár: Koreň a výhonky. /1908/ Mi a 2. kiadás alapján idézzük: Turčianský Svätý Martin 1935. II. 294.
- 129 Sinké Ervin: Miroslav Krleža műve. In: Korok, nézetek, alkotások. Vál. Petar Džadžić. Ujvidék 1968. 487.
- 130 Wiersbicki, Jan: Miroslav Krleža. Warszawa 1975. 218.
- 131 Lőkös István: Krleža, a Monarchia és Közép-Európa krónikása. In: Hidak jegyében. Budapest 1974. 97.
- 132 Stoessl, Otto: Sonnenmelodie. /1923/. Mi legujabb kiadása alapján idézzük: Graz 1977. 357.
- 133 A magyar fordításban /Boldizsár Iván. Európa Könyvkiadó, Budapest 1982./ helytelenül: meggyefőnök.
- 134 Barag, Antun: Vjenceslav Novak. In: Rasprve i kritike. Zagreb-Beograd-Sarajevo 1964. 227.
- 135 Fordította Jánky Béla. Falusi életképek-Tánase Scătiu. Bukarest 1965.
- 136 Dictionar de literatură română. Szerk. Dim.Păcurariu. București 1979. 429.
- 137 Eredetileg 1895-ben kezdte küszölni a Slovenské Pohľady hasábjain. Könyv formájában először 1908-ban jelent meg.
- 138 Barag, Antun i.m. 246.
- 139 Piru, Alexandru: Istoria literaturii române de la început pîna azi. București 1981. 170.
- 140 Stanković, Borisav: Szilaj vér. Ujvidék 1966. 227.
- 141 Kundera, Milan: Umění románu /Cesta Vladislava Vančury za velkou epikou/. Praha 1960. 153.
- 142 Roth, Joseph: Radetskymarsch. München DTV. 1981. 119.
- 143 Wiersbicki, Jan i.m. 218-219.
- 144 Tilsohová, Anna Maria i.m. 92.
- 145 Stanković, Borisav i.m. 5.
- 146 Hurban-Vajansky, Svetozár: Koreň a výhonky. 1935. I. 12.
- 147 Stanković, Borisav i.m. 5.
- 148 Novak, Vjenceslav: Posljednji Stipančići. Zagreb 1977.

- 149 Stoessel, Otto: Das Haus Erath. Graz 1983. 5.
- 150 Tornyay Cécile: A régi ház. Budapest 1914. 9.
- 151 Zemfirescu, Duiliu: i.m. 60.
- 152 Hurban-Vajanský, Svetozár i.m. I. 19-20.
- 153 Elin-Pelin: A Gerákok. In: A föld. Budapest é.n.
/1947/ 131.
- 154 Roth, Joseph i.m. 5.
- 155 Erről bővebben "Kik voltak a Glembayok?" c. tanulmányomban irtam. = Tiszatáj 1984. 6.sz. 63-66.
- 156 Naglerowa, Herminia: Krauzowie i inni. Warszawa 1936.
I. 60.
- 157 Hurban-Vajanský, Svetozár i.m. I. 120.
- 158 Zemfirescu, Duiliu: i.m. 310.
- 159 Hurban-Vajanský, Svetozár i.m. II. 213.
- 160 Kajtár Mária: Das Monarchiebild in den beiden Romanen "Radetskymarsch" und "Kapuzinergruft" von Joseph Roth.
= Podium /Wien/ 1982. 2-3.sz. 6.
- 161 Naglerowa, Herminia i.m. I. 17.
- 162 Hurban-Vajanský, Svetozár i.m. II. 291.
- 163 Stoessel, Otto: Das Haus Erath. Graz 1983. 238.